

Hajdu Ildikó

Apáczai Csere János és a posztrámista dialektika

Bevezetés

Apáczai Csere János (1625–1659) rövid élete során két alkalommal is kísérletet tett a dialektika/logika¹ diszciplínájának és terminológiájának magyar nyelvű közreadására: a *Magyar Encyclopaedia*² II. (*A dolgoknak közönséges tekinteteikről és azoknak feltalálásokról*) és III. (*A dolgoknak egybekötött tekinteteikről*) fejezetében, valamint a *Magyar Logicska*³ első és második részében. Apáczai mind a két esetben – bár az *Encyclopaedia* fejezeteiben közvetett módon – Petrus Ramus (Pierre de la Ramée, 1515–1572) francia humanista filozófus dialektikája nyomán fordít: a kiadványok előszavainak tanúsága szerint az *Encyclopaedia* II. és III. fejezete Guilielmus Amesius (William Ames, 1576–1633) rámista dialektikája (*Demonstratio logicae verae*),⁴ a *Logicska* pedig Ramus

---

¹ A Ramus és az őt követő szerzők által kialakított terminológiában a két fogalom szinonimaként funkcionál, így a dolgozat is ekként kezeli őket. Így határozza meg a fogalmat Ramus: „Dialectica est ars bene disserendi: eodemque sensu Logica dicta est.” (Ramus, Petrus: *Dialecticae libri duo*. Párizs, Andreas Wechelus, 1572, 5.). Ezt a definíciót használja Alsted is: „Logica est ars tradens modum bene disserendi. *Vulgo* Dialectica dicitur.” [Alsted kiemelése] (Alsted, Johannes Henricus: *Encyclopaedia septem tomis distincta*. Herborn, [s. n.], 1630, 406.) Bisterfeld *Elementa logica* című, a gyulaféhérvári iskola számára írott tankönyve (ld. a kötet címlapját: „In usum Scholae Albensis ita collecta, ut tyro, trimestri spatio, fundamenta Logices, cum fructu jacere queat.”) is a két fogalom azonos értelműségét mondja ki: „Logica est ars ratione recte utendi: eodemque sensu Dialectica dicta est.” Bisterfeldius, Johannes-Henricus: *Elementa logica*. Gyulaféhérvár, [typ. principis], 1635, 3.

² Apáczai Csere János: *Magyar Encyclopaedia. Azaz minden igaz es hasznos Böltseségnek szép rendbe foglalása és Magyar nyelven világra botsátása*. Utrecht, Johannes Janssonius van Waesberge, 1653–1655.

³ Apáczai Csere János: *Magyar Logicska mellyet a' kitsindedek számára irt Apatzai Janos, egy a' tudomány dolgában meg kívántatott Tanats-tsal egyetemben*. Gyulaféhérvér, Major Márton, 1654.

⁴ Amesius, Guilielmus: *Demonstratio logicae verae*. Leiden, Iustus Livius, 1632.

dialektikája⁵ alapján készült,⁶ s ezt a későbbi filológiai kutatások is megerősítették.⁷

A *Logicatska* az ekkor kilencéves (I.) Rákóczi Ferencnek dedikált előszavában arról számol be Apáczai, hogy munkájának mindkét része⁸ még hollandiai tartózkodása ideje alatt keletkezett: „Innen vagyon az is hogy e két rövid és kicsin munkácskámot még odafel laktomban írogattam volt.”⁹ A *Magyar Encyclopaediának* pedig már kiadási helyéből és kiadójából (Utrecht, Johannes Janssonius van Waesberge) is egyértelmű, hogy Apáczai németalföldi tartózkodása alatt született. A keletkezés kalandos körülményeiről az *Encyclopaedia* előszava is számot ad: Apáczait Csulai György erdélyi református püspök azonnali hazatérésre szólítja fel,¹⁰ Apáczai azonban a hazautazásra küldött pénz jórészét inkább az *Encyclopaedia* kinyomtatására fordítja: „[...] missae pro viatico pecuniae par-

⁵ A dolgozatban Ramus dialektikájának 1572. évi kiadását használom, mivel a 17. századi recepcióra ez gyakorolta a legnagyobb hatást, ez a kiadás vált széles körben elterjedté. Vö. Bartók István: „Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk”, *Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között*. Budapest, Akadémiai Kiadó – Universitas Kiadó, 1998, 79.

⁶ Lásd az *Encyclopaedia* előszavát: „Autores igitur secundum materiarum varietatem quos sequor hi sunt: [...] in Logicis Ramus, Amesius [...]”. Apáczai: *Magyar Encyclopaedia*, *10°; és a *Logicatska* dedikációjában: „Holott elsőben a Ramus Logicáját magyarul írván le, szép könnyű és többire gyermeki példákkal világosítottam meg [...]”. Apáczai: *Magyar Logicatska*, 3.

⁷ Amesius művének és Apáczai *Encyclopaediájának* szoros textuális összefüggésére Hazagh Mihály mutatott rá tanulmányában: Hazagh Mihály: „Az első magyar enciklopédia angol forrásai. (Tanulmány Apáczai Cseri János Magyar Encyclopaediájáról)”, *Angol Filológiai Tanulmányok / Hungarian Studies in English*. 5–6, Yolland Emlékkönyv (1944), 147–173. Bán Imre alapvető monográfiájában röviden összeveti Apáczai *Logicatskáját* Ramus dialektikájával: Bán Imre: *Apáczai Csere János. V. Molnár László bibliográfiájával és Bitskey István tanulmányával*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2003² (1958), 423–426. Bán Imre Apáczai fordítási módszerére vonatkozó megállapításai azonban több helyen pontosításra szorulnak, jelen dolgozat ezeknek az árnyalására, újraértékelésére tesz kísérletet.

⁸ Ramus dialektikájának fordítását követően Apáczai Fortius (Joachim Sterck van Ringelbergh) *De ratione studii* című, nagy népszerűségnek örvendő munkájának dialógus formájú átdolgozását közli *Tanács Melyet Joachymus Fortius ad, Apáczai János által egy Tanulásába elcsüggedt Ifjúnak* címen. Apáczai: *Magyar Logicatska*, 25–32.

⁹ Uo., 4.

¹⁰ „[...] quam insperatam prosus Reverendissimi, Clarissimi, Nobilissimque Viri, Domini Georgi Tsulai Ecclesiarum Orthodoxarum per universam Transsylvaniam Episcopi vigilantissimi, dignissimi, experior benevolentiam ac munificentiam, quam sufficienti viatico instructus, ad illico patriam repetendum sollicitor.” Apáczai: *Magyar Encyclopaedia*, *6°.

tem (non certe superfluum) typographis expono, (feri enim aliter vix poterat,) sicque tandem libri pressionem, ante tempus utique, Dei tamen auxilio nixus auspicatus sum.”¹¹

Az *Encyclopaedia* és a *Logicatska* keletkezési sorrendjének megállapítása kiemelt jelentőségű a munkák dialektikai tárgyú részeinek értelmezése szempontjából, hiszen ez Apáczai munkamódszerére is rávilágíthat. Az *Encyclopaediá*nak azonban már a nyomtatási időpontja sem egészen világos, hiszen bár a címdoldalon az 1653-as évszám szerepel, a *De studio sapientiae* című oráció, valamint Apáczai négy levele előtt egy különálló címdoldal található, az 1655-ös évszámmal. Ám ahogyan Bán Imre megállapítja: „az S4 levél versoján alul a Johan- örszö kétségtelenül mutatja, hogy az *Enciklopédia* utolsó ívét a beszéddel együtt nyomtatták”,¹² azaz az *Encyclopaediához* mintegy függelékként járuló részek nem az *Encyclopaediától* függetlenül kerültek kinyomtatásra. Ennek ellenére valószínűsíthető, hogy az *Encyclopaedia* I–VIII. részeinek – s köztük a dialektikai tárgyú II. és III. résznek – a kinyomtatása már 1653-ban megvalósult. Erre utal az *Encyclopaedia* előszavának fentebb idézett részlete – miszerint Apáczai a hazatérése finanszírozására küldött pénzt a nyomtatás megkezdésére fordította –, illetve az is, hogy a 261. lap (az M ív) előtt sokkal kevesebb nyomtatási hibát tartalmaz a szöveg.¹³ Ennek következtében Bán Imre az *Encyclopaedia* ezen fejezeteinek keletkezését 1652 ősze és 1653 nyara közé datálja.¹⁴

Mindezek alapján azt feltételezhetnénk, hogy az 1654-ben megjelenő *Logicatska* végleges változata az *Encyclopaedia* II–III. részét követően készült el. Ennek ellenére a *Logicatska* keletkezése, a szakirodalom aktuális állásfoglalása szerint (amelynek az újraértékelésére azonban 1975 óta nem történt érdemi kísérlet),¹⁵ megelőzte az *Encyclopaedia* logikai tárgyú részeit: Bán Imre, illetve Bán nyomán Szigeti József a *Logicatska* korábbi voltát hangsúlyozzák, arra alapozva,

---

¹¹ Uo., *8^r.

¹² Bán: *Apáczai Csere János*, 157.

¹³ Vö. Bánóczy József: „Apáczai Cseri János”, *Athenaeum*. 1 (1892)3 351–364, 354; Bán: *Apáczai Csere János*, 180–181.

¹⁴ Bán: *Apáczai Csere János*, 180.

¹⁵ A *Logicatska* „gyermeki példái” vonatkozásában azonban általánosan elfogadott az az álláspont, miszerint Apáczai hazatérése után keletkeztek, közvetlenül a *Logicatska* kiadását megelőzően: „feltehető, hogy a »gyermeki példák«-at Apáczai már itthon, 1654-ben adta hozzá a Ramus-kivonathoz. Ilyesmire ugyanis az *Enciklopédia* előkészítése közben semmi szüksége nem lehetett.” [Bán kiemelése.] Bán: *Apáczai Csere János*, 423. Ezt a feltételezést fogadja el Kecskeméti Gábor is 2019-es tanulmányában, a *Logicatska* többi részének keletkezését illetően pedig nem foglal állást. Kecskeméti Gábor: „A rámizmus oktatásának története II. rész”, *Gerundium*. 10 (2019) 3–4, 65–83, 76.

hogy Ramus dialektikája (s ebből adódóan a *Logicatska* is) egyszerűbb nyelvezettel, megfogalmazásmóddal él: „A legátfogóbb Apáczai-monográfia szerzője, Bán Imre mutat rá, hogy a *Magyar Logikácska* szövege nem az *Enciklopédiának* a dialektikát és logikát tárgyaló részei (II. és III.) után készült, hanem valószínűleg a *Logikácska* volt az első kísérlet Ramus művének kivonatolására”.¹⁶ Bán Imre monográfiájában összeveti az *Encyclopaedia* logikai tárgyú fejezeteinek, valamint a *Logicatskának* néhány részletét, s a következő konklúziót vonja le: „Látni való, hogy a szöveg az egyszerűbbtől halad a bonyolultabb felé s Apáczai először Ramust, majd Amesius fordítja.”¹⁷ Bán azonban a két szöveg fogalomalkotási módszerét nem hasonlítja össze, csupán annyit állapít meg, hogy „[m]aga a logikai rendszer teljesen azonos az *Enciklopédiában* kifejtettel”.¹⁸

Jelen dolgozatban azt kísérlem meg felvázolni, hogy milyen motivációi lehetnek Apáczainak arra, hogy magyar nyelvű logikáit rámista alapokon dolgozza ki, illetve mi indokolhatja, hogy éppen a dialektika diszciplínájában tartotta kiemelt fontosságúnak a magyar nyelvű fogalomkészlet megalkotását. Hiszen jól tudjuk, hogy például dialektikával szorosan összekapcsolódó retorika vonatkozásában nem ad közre semmilyen szöveget, még az *Encyclopaediában* sem, annak ellenére, hogy az előszó utal, s ráadásul rámista forrású retorikai tárgyú részre.¹⁹ A dolgozat utolsó szakaszában pedig a *Logicatska* és az *Encyclopaedia* logikai fogalomalkotási kísérlete közötti eltéréseket, illetve ezeknek a művek funkciójából eredeztethető okait elemzem, valamint azt, hogy mindezek alapján milyen következtetések fogalmazhatók meg a két munka keletkezési sorrendjére vonatkozólag.²⁰

---

¹⁶ Szigeti József: „Apáczai logikájának időszerűsége”, *Korunk*. 34 (1975) 5, 351–355, 351.

¹⁷ Bán: *Apáczai Csere János*, 424.

¹⁸ Uo.

¹⁹ Apáczai az *Encyclopaedia* előszavában Audomarus Talaeusra (Omer Talon) mint az általános retorika forrására hivatkozik: „Autores igitur secundum materiarum varietatem quos sequor hi sunt: [...] in Rhetorica generali Talaeus”. Apáczai: *Magyar Encyclopaedia*, 17–19. Talaeus retorikáját Ramus közreműködésével dolgozta ki, Ramus dialektikai és Talaeus retorikai rendszere kiegészítik egymást. Mack, Peter: *A History of Renaissance Rhetoric 1380–1620*. Oxford, Oxford University Press, 2011, 136.

²⁰ A dolgozatban felhasznált szövegeket saját átírásban közlöm, mivel sok esetben mérvadó az eredeti nyomtatványokban alkalmazott tipográfia. A dolgozatban minden kiemelés esetében megadom azt, hogy kitől származik. A szövegek átírása során a Lovas Borbála Enyedi-kiadása bevezetőjében lefektetett alapelveket alkalmaztam. Lásd Lovas Borbála (szerk.): *Enyedi György prédikációi 1*. Budapest, MTA – ELTE HECE – Magyar Unitárius Egyház, 2016, 23–27.

Apáczai és a (poszt)rámizmus

Kecskeméti Gábor a ráimizmus magyarországi és erdélyi recepcióját összefoglaló tanulmányában²¹ felhívja a figyelmet arra – Sachiko Kusukawa belátásai nyomán –, hogy a ráimizmus mint eszmetörténeti irány elemzése nem elégedhet meg a „névadó” személyiség eszmerendszerének vizsgálatával, hiszen a recepció nem transzparens: a különböző gondolkodók saját igényeiknek megfelelően adaptálják, alakítják a ráimizmust. Különösen igaznak tarthatjuk ezt a megállapítást Apáczai Csere János esetében, aki már a „sokadik generációs” rámisták közé tartozik,²² s munkásságát éppen egy évszázaddal később kezdi meg, mint Petrus Ramus. Apáczai az *Encyclopaedia Praefatió*jában, a kötet forrásainak részletes felsorolása és a kötelező szerénységi formulák mellett, szellemi autobiográfiáját is megírja²³ – s ennek a ráimizmus szempontjából való végigkövetése fontos tanulságokkal szolgálhat az *Encyclopaedia* eszmetörténeti pozíciójának meghatározásához, kiégszítve természetesen a szakirodalom által már eddig is feltárt hatásokkal.

Apáczai útja(i) a ráimizmushoz – a ráimizmus útja(i) Apáczaihoz

Apáczai a *Magyar Encyclopaedia* előszavában felvázolja azt a szellemi és fizikai utat, amely a munka elkészítésére vezette. Az előszó elsőként a kolozsvári évekről²⁴ és Porcsalmi András hatásáról tesz említést. Porcsalmi személye révén nemcsak az *Encyclopaedia* kiadásához kaphatott inspirációt, hanem már ekkor erős ráimista hatás is érte az ifjú Apáczait. Porcsalmi ugyanis a szatmári református kollégium után Gyulafehérvárott folytatta tanulmányait, teológiai stúdiumokra iratkozott

---

²¹ Kecskeméti Gábor: „A nyugat-európai akadémiai tanulmányok és a magyarországi ráimizmus”, *Gerundium*. 9 (2018)3, 25–50, 25–26.

²² Howard Hotson megállapítása szerint Alsted – aki bár nem tanította Apáczait, enciklopédiája nagy hatást tett Apáczai munkásságára – a „harmadik generációs posztrámista eklektika” („third generation post-ramist eclecticism”) képviselője. Tehát attól függően, hogy kitől eredeztetjük pontosan Apáczai ráimizmusát, Apáczait negyedik-ötödik generációs (eklektikus) posztrámistának tarthatjuk. Hotson, Howard: *Commonplace Learning. Ramism and its German Ramifications, 1543–1630*. Oxford, Oxford University Press, 2011² (2007), 167–294.

²³ Megjegyzendő, hogy Apáczai elődjei kijelölése során maga sem ad pontos képet saját tanulmányi előmeneteléről, és teljesen kihagyja az előszóból németalföldi professzorait. Ennek oka valószínűsíthetőleg a magyarországi befogadókhoz való alkalmazkodásban keresendő.

²⁴ Bán Imre Apáczai kolozsvári tanulmányait 1636–1637 és 1643–1644 közé datálja. Bán: *Apáczai Csere János*, 40.

be 1637-ben.²⁵ A gyulafehérvári akadémián (*gymnasium illustre*) a 1620-as évek végétől kezdődően Bethlen Gábor meghívására három Herbornból érkező professzor – Johann Heinrich Alsted, Johann Heinrich Bisterfeld és Ludwig Philipp Piscator – oktatott. Az akadémiát 1638. évi haláláig Alsted vezette, majd Bisterfeld irányítása alatt működött 1655-ig.²⁶ Porcsalmi András mindhárom herborni professzort hallgatta gyulafehérvári tartózkodása idején, 1637 és 1642 között, amelyet 1640-től 1642-ig tartó hátszegi iskolai rektorsága szakított meg. Porcsalmi kézíratos jegyzetgyűjteményében fennmaradt Alsted és Bisterfeld több előadásának lejegyzése, illetve másolata. Szentpéteri Márton valószínűsíti, hogy ezt a kézíratos kompendiumot bocsájthatta Apáczai rendelkezésére²⁷ Porcsalmi András.²⁸

Alsted gyulafehérvári rektorságát közvetlenül megelőzően, 1630-ban adta ki enciklopédiájának végleges változatának Herbornban,²⁹ s Porcsalmi ez az enciklopédikus vállalkozás is ösztönözhetette arra, hogy maga is kompendiumot készítsen ismereteiből. Az *Encyclopaedia Praefatió*ájában Apáczai felidézi, hogy Porcsalmi nemcsak megmutatta neki „a csaknem minden tudományt tartalmazó” jegyzetgyűjteményét, hanem őt is hasonló összeállítására biztatta: „praeclaraque rarae et reconditae eruditionis suae Monumenta (compendia videlicet disciplinarum fere omnium a se confecta) familiariter aliquoties privatim ostenderet, unaque ad simile cum tempore praestandum candide invitaret.”³⁰

Porcsalmi Andrásához hasonlóan Apáczai is a gyulafehérvári akadémiára iratkozott be (1643–1648), ahol maga is Bisterfeld-tanítványává vált.³¹ A gyulafe-

²⁵ Porcsalmi András pályájáról bővebben lásd: Herepei János: „Porcsalmi P. András”, In: Herepei János: *Apáczai és kortársai. Herepei János cikkei* (Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez II.), Budapest–Szeged, JATE, 1996, 297–315.

²⁶ A gyulafehérvári akadémia történetéhez lásd Rácz Emese Pápai Páriz Ferenc-kiadását, valamint a kötetben található kísérőtanulmányát: Pápai Páriz Ferenc: *A gyulafehérvári nagyenyedi Bethlen-kollégium alapítása és története*. Kiad. Rácz Emese. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2016.

²⁷ Vö. „Cujus diligentiam aliqua ex parte imitari volens multa ex ejus scriptis in meum usum transcribere coepi.” Apáczai: *Magyar Encyclopaedia*, *2^r–v.

²⁸ Szentpéteri Márton: „Természetbölcselet Erdélyben Apáczai pályájának kezdetén. Előzetes megjegyzések Apáczai Csere János kézíratos természetfilozófájának értelmezéséhez”, *Kellék*. 32 (2007), 111–118, különösen 111–112.

²⁹ Alsted, Johann Heinrich: *Encyclopaedia. Septem tomis distincta*. Herborn, Georgius Corvinus, 1630. Alsted gyulafehérvári tartózkodása idején már csak kisebb grammatikai munkákat adott ki (latin, görög és héber nyelvtant), latin szógyűjteményt szerkesztett, illetve az antitrinitarizmust cáfoló érveket gyűjtötte össze Rákóczi György fejedelem számára *Prodromus religionis triumphantis* című művében. Bán: *Apáczai Csere János*, 48.

³⁰ Apáczai: *Magyar Encyclopaedia*, *2^r.

³¹ Bán: *Apáczai Csere János*, 53.

hévári iskolában a 1640-es években is meghatározható maradhatott az Alsted által képviselt irányvonal, sőt Alsted enciklopédiájának tanítása is folyamatos lehetett, hiszen Apáczai az *Encyclopaedia* előszavában – amelynek címe szintén az alstedi hatást tükrözi³² – arról számol be, hogy Bisterfeld indíttatására minden tantételét lemásolta az 1630-as, hétkötetes alstedi munkának.³³

Alsted enciklopédiájának, s általában az alstedi eklektikus filozófiának Szentpéteri Márton monográfiájában – Howard Hotson Alstedről írott intellektuális életrajza³⁴ alapján – három elemét különíti el: a herborni ráimizmust, a heidelbergi második skolasztika Keckermann-féle irányát és a marburgi okkult stúdiumokat.³⁵ Az alstedi életmű és gondolkodás összetevői közül jelen tanulmányban a herborni ráimizmus Apáczaira gyakorolt befolyásának bemutatására koncentrálok,³⁶ amely mindhárom Gyulafehérvárra meghívott filozófus gondol-

³² Ann M. Blair a tudásközvetítés módszereit tárgyaló monográfiájában felhívja a figyelmet arra, hogy az *enciklopédia* kifejezés a 17. században még nem egy általánosan használt műfajjelölő terminus (egészen a francia *Encyclopédie* megjelenésig nem válik azzá). Alsted volt az első, aki az *enciklopédia* kifejezést más metaforikus tartalmú kifejezések nélkül választotta „enciklopédikus” igényű munkája címének, s tőle eredeztethető a fogalom széleskörű elterjedése is. Tehát Apáczai címválasztásának hátterében is minden bizonnyal az alstedi inspiráció áll. Blair, Ann M.: *Too much to know. Managing Scholarly Information before the Modern Age*. New Haven – London, Yale University Press, 2010, 168–172.

³³ „[...] ego certe diligentiae oestro percitus Alstedii Encyclopaediam magnam arripens, quod ad praecepta usque ad Musicam ab Hexiologia incipiendo tempore quidem brevi, ingenti tamen corporis et animi fatigatione, descripsi.” Apáczai: *Magyar Encyclopaedia*, *3^r.

³⁴ Hotson, Howard: *Johann Heinrich Alsted 1588–1638: Between Renaissance, Reformation and Universal Reform*. Oxford, Oxford University Press, 2000.

³⁵ Szentpéteri Márton: *Egyetemes tudomány Erdélyben: Johann Heinrich Alsted és a herborni hagyomány*. Budapest, Universitas Kiadó, 2008, 21.

³⁶ Apáczai a keckermanni második skolasztika eszmerendszerével is találkozott utrechti oktatója, Gijsbert Voetius révén, aki ráimizmus- és karteizianizmusellenes Keckermann-tanítvány volt, azaz az arisztoteliánus ortodoxia elsődlegességét hangsúlyozta az „új filozófiákkal” szemben. Voetius, ahogy Kiss Farkas Gábor is megfogalmazza, „a skolasztikus felosztásokat tartotta a filozófia és a teológia helyes módjának, és emiatt Szent Tamást ugyanolyan tekintélynek fogadta el, mint a reformátusok által egyébként is tisztelt egyházatyákat.” Apáczai Voetiusnál tartott disputációja a második skolasztika szellemiségét tükrözi. Kiss Farkas Gábor: „Teológiai disputáció »Az első emberpár hitehagyásáról«. Apáczai doktori értekezése és magyar fordítása”, In: *Apáczai Csere János emlékezete. „Én gondolkodom, azért vagyok”, Válogatás 350 év Apáczai-irodalmából. A budapesti „Ego cogito ergo sum”-konferencia előadásai (2003. november 13.) Apáczai doktori értekezésének fordításával*. Szerk. Kovács Sándor Iván. Budapest, Magyar Irodalomtörténeti Társaság, 2004, 202–224, 203. A ráimizmus és Voetius kapcsolatához lásd:

kodásának jellegét alapvetően meghatározta. A rámizmus Alsted esetében nemcsak Ramus szövegeit felhasználó-interpretáló munkáiban érvényesül, hanem – ahogyan Hotson is megállapítja – a rámizmus mint a tudás elrendezésének módszere az alsted-i enciklopédia egészes struktúrájában is visszaköszön.³⁷

Herbornban és a herborni akadémia mintájára kialakított iskolákban, így Gyulafehérvárott is a rámizmus intézményesülésének lehetünk tanúi; s ez, Howard Hotson meglátása szerint, kizárólag a teljes tananyag enciklopédikus prezentálásán keresztül valósítható meg, azaz úgy, ha a rámista paradigma (a módszerként felfogott logika) minden diszciplínára szisztematikusan és egységesen kiterjed.³⁸ Felekezeti szempontból a herborni rámizmus a protestantizmussal kapcsolódott össze, pontosabban a reformáció „konfesszionalizációnak”, „második reformációnak” (second reformation) vagy „folytatólagos reformációnak” (further reformation) nevezett szakaszával.³⁹

A herborni akadémia pedagógiai programjának alapjait Johannes Piscator (1546–1625) dolgozta ki,⁴⁰ Philipp Ludwig Piscator, a későbbi gyulafe-

---

Hotson, Howard: *The Reformation of Common Learning. Post-Ramist Method and the Reception of the New Philosophy 1618 – c. 1670*. Oxford, Oxford University Press, 2020, 185–188. Apáczai munkáinak esetleges skolasztikus vonatkozásaira jelen dolgozatban nincs mód kitérni.

³⁷ Alsted az enciklopédia elejére a tudományterületek rendszerének ábrázolására is rámista ágrajzokat alkalmaz, a különböző szintek között pedig logikai jellegű kapcsolatot (prototipikusan rész-egész viszonyt) állít fel. Alsted kombinatorikus módon építi fel enciklopédiáját: a legtökéletesebbnek vélt kategóriákhoz abszolút és relatív predikátumok tartozhatnak, amelyeket összekombinálva az olvasó az összes lehetséges állítás bármelyikét levezetheti. Alsted a lexikont gyakorlatilag kimeríthetetlennek – egyetemes közhelykönyvtárnak („bibliotheca universalis locorum commonium”) tartja. Ezáltal Alsted munkája nem egyszerűen összegyűjtője, hanem performatív létrehozója is a tudásnak. Vö. Hotson: *Johann Heinrich Alsted 1588–1638*, 163–172; Szentpéteri: *Egyetemes tudomány Erdélyben*, 367–399.

³⁸ Hotson: *Commonplace Learning*, 122–123.

³⁹ Hotson Alsted-monográfiájában a „folytatólagos” vagy „további reformációként” fordítható *further reformation* fogalmának bevezetése mellett érvel, mivel ez a terminus alkalmas lehet annak a folyamatnak az érzékeltetésére, ahogyan a reformáció a 16. század második felétől fokozatosan kezdeti teológia (egyházi) és politikai érdekeltségi körein túlra, a kultúra különböző területeire (pedagógia, filozófia, orvostudomány stb.) is terjeszkedett. Ennek a sajátos folyamatnak a következtében a protestáns oktatás a 16. század végétől különböző filozófiai irányzatokkal, így a posztrámizmussal is szorosan összefonódott. Hotson: *Johann Heinrich Alsted 1588–1638*, 4–6.

⁴⁰ Herbornban a Nassau-Dillenburg grófságban bevezetett reformok folyamánként szilárdult meg a protestantizmus kálvinista iránya, s ezen modernizációs folyamat egyik elemeként importálta herborni egyetemre VI. János fejedelem a rámizmust is. A herbor-

hévári professzor édesapja. Johannes Piscator Heidelbergben, Caspar Olevian révén találkozott Petrus Ramus eszmerendszerével, s annak ellenére, hogy heidelbergi tanulmányait megelőzően erősen arisztotelianus képzésben részesült, munkáinak, és ezek nyomán a herborni oktatásnak a rámizmus vált az egyik legfontosabb viszonyítási pontjává. A rámizmus azonban Olevian és Piscator munkásságában egyaránt más hatásokat magába is olvasztva valósul meg: mindketten a rámista és az arisztotelészi tanítások összeegyeztetésére tettek kísérletet.⁴¹ Piscator tehát a rámizmus vonzerejét nem dogmatikai-ideológiai háttérben, hanem a benne rejlő pragmatikai potenciálban, azaz a rámizmus mint módszer pedagógiai alkalmazhatóságában találta meg (amely nem állt messze a tulajdonképpeni ramusi programtól sem), és ez a pragmatikus gondolkodásmód mutatkozik meg a herborni akadémia oktatási programjában is.⁴²

Figyelemre méltó, hogy Apáczai az *Encyclopaedia* előszavában, azaz a felrajzolt önéletrajzi narratívában (amely végül az *Encyclopaedia* megírásában kulminálódik) csak érintőlegesen említi németalföldi peregrinációját, s itteni oktatóiról, erdélyi stúdiumainak részletes leírásával ellentétben, említést sem tesz.⁴³ Ennek okát abban kereshetjük, hogy Apáczai az *Encyclopaediát* erdélyi magyar közegbe kívánta becsatornázni: az *Encyclopaedia* előszavában elődeinek, inspirációinak kijelölése során a potenciális befogadóközösség által is ismert tanárokat, valamint kanonizált, az erdélyi olvasóközönség számára ismert szerzőket idéz az előszó.

Az *Encyclopaedia* praefatiójának fontos hivatkozási pontja – az antik klasszikusok (Juvenalis, Cicero, Seneca, Plinius, Galénosz) mellett – Theodórosz Ga-

---

ni akadémia részletes történetéhez lásd: Menk, Gerhard: *Die Hohe Schule Herborn in ihrer Frühzeit, 1584–1660: Ein Beitrag zum Hochschulwesen des deutschen Calvinismus im Zeitalter der Gegenreformation*. Wiesbaden, Historische Kommission Nassau. 1981.

⁴¹ Erre már a rámizmus korlátaiból adódóan is szükség lehetett, hiszen a rámista módszer csupán a *gymnasium*okban oktatott tananyagra (a *septem artes liberales* anyagára) lett kidolgozva, s nem érintette a további stúdiumokat, a három felsőbb fakultás (a jogtudomány, az orvostudomány és a teológia) anyagát; s ennek megfelelően szükségessé vált Ramus dialektikájának a kibővítése is. A dialektika hozzáigazítását az Arisztotelész *Organon*ján alapuló diszciplínához azonban nem közvetlenül az *Organon* felhasználásával, hanem Melanchthon (rámista hatásokat is mutató) tankönyveinek segítségével valósította meg Piscator. Herbornban ezáltal egy arisztotelészi-melanchthonianus színezetű rámizmus (ún. philippo-rámizmus) honosodott meg. Hotson: *Commonplace Learning*, 102.

⁴² Hotson: *Commonplace Learning*, 101–103.

⁴³ Apáczai 1651-ben Harderwijkben szerezte meg filozófiai doktori fokozatát Gijsbert van Isendoorn tanítványaként. Harderwijk előtt Apáczai a franekeri, a leydeni és az utrechti egyetemeken tanult. Ungvári-Zrínyi Imre: „Erdélyi magyar karteziánizmus a 17. században. (Descartes eszméi Apáczai Csere János műveiben)”, *Kellék*. 8–9 (1997). Interneten: www.epa.niif.hu/011100/011148/00008/17ung.htm. Utolsó letöltés: 2023. 09. 08.

zész (Theodorus Gaza, ca. 1410–1475) görög humanista Theophrasztosz-fordításának (*De historia plantarum*) fordításelméleti kérdéseket tárgyaló előszava, valamint Joachim Fortius (ca. 1499 – ca. 1531) *De ratione studii* című munkája. Mindkét, a humanista alpműveltség részét képező művet Erdélyben is ismerték. Comenius 1652-ben adta ki Sárospatakon Fortius a *Magyar Encyclopaedia* előszavában is hivatkozott művét, a *De ratione studii* (RMNy 2436), illetve ugyanebben az évben *Fortius redivivus* címmel pedagógiai értekezést (RMNy 2432) is megjelentetett Comenius.⁴⁴ A *De ratione studii* azonban nemcsak az *Encyclopaedia* előszava utal: dialógus formára átírt magyar fordítását tartalmazza az 1654-ben megjelent *Magyar Logicatska* is.

Gazész Apácaival kortárs erdélyi recepciójának kérdése már nem ennyire világos.⁴⁵ A Theophrasztosz-fordítás *editio princeps* 1483-ban jelent meg, és a 16. század elejétől, Aldus Manutius 1504. évi kiadásától kezdve együtt rendezték sajtó alá Gazész Arisztotelész zoológiai munkáit tartalmazó fordításával (*De animalibus*), mely utóbbi az 1520-as évekből integrálódott a humanista egyetemi oktatásba, és a 16. század végére vált széleskörűen ismertté.⁴⁶ Valószínűsíthető, hogy Apáczai kezében is egy ilyen kiadás járhatott, hiszen együtt említi Gazész ezen két munkáját: „donec fato in Theodori Gazae versionem historiae animalium Aristotelis, et plantarum Theophrasti incidirim”.⁴⁷

A *Magyar Encyclopaedia* azonban – amellett, hogy illeszkedik a 17. századi erdélyi oktatás kereteihez – mégis ezeknek a meghaladására törekszik: egy olyan kortárs alpműveltség kanonikus szövegeit fordítja magyar nyelvre Apáczai, amely a németalföldi peregrináció révén vált hozzáférhetővé számára külföldi

⁴⁴ Kecskeméti Gábor: „A korai protestáns homiletika szerepe az európai és a hazai irodalmi gondolkodás történetében”, *Irodalomtörténeti Közlemények*. 107 (2003)4–5, 367–398, 372.

⁴⁵ Ha nem is vált a közösségi tudás alapvető elemévé, a hazai Gazész-recepció már igencsak korán megkezdődött: Janus Pannonius egy, a ferrarai (1447–1454) tartózkodása alatt írott epigrammájában méltatja Gazészt. Ekler Péter: „Propugnacula Christianitatis – studia humanitatis. Bizánc és az Itáliában tevékenykedő bizánci humanisták kapcsolata Magyarországgal a XV. század középső harmadában”, In: Földesi Ferenc (szerk.): *Csillag a holló árnyékában. Vitéz János és a humanizmus kezdetei Magyarországon*. Budapest, OSZK, 2007, 101–112, 105. Az Apáczai-kortársak számára sem lehetett teljesen ismeretlen Gazész munkássága, hiszen Bisterfeld könyvtára is tartalmaz egy Theodórosz Gazész-kötetet (N° 109.), amelynek a pontos meghatározása ugyan nem lehetséges, de nem elképzelhetetlen, hogy éppen az Apáczai által is idézett kiadvány lehetett az. Viskolcz Noémi: *Johann Heinrich Bisterfeld (1605–1655) bibliográfia*. Budapest–Szeged, OSZK, 2003.

⁴⁶ Perfetti, Stefano: *Aristotle's Zoology and Its Renaissance Commentators (1521–1601)*. Leuven, Leuven University Press, 2000, 27.

⁴⁷ Apáczai: *Magyar Encyclopaedia*, *4^r.

tanulmányait itt folytató társaival együtt. A németalföldi peregrinusok fennmaradt könyvjegyzékeiből egy közös műveltségi bázis rajzolódik ki, amelynek alapvető olvasmányai megegyeznek az *Encyclopaediá*ba bekerülő szövegekkel.⁴⁸ Jászberényi Pál – aki pár évvel Apáczai után, 1656-ban kezdte meg Utrechttben tanulmányait – könyvjegyzéke tartalmazza Petrus Ramus csaknem minden művét, Amesius filozófiai munkáit, Alsted műveit és a karteziánus Regius fizikáját is; azaz feltűnően nagy átfedést mutat Apáczai *Encyclopaediájának* forrásaival. Emellett Jászberényi könyvtára számos Adriaan Heereboord-művet is tartalmaz, aki Descartes filozófiáját oktatta a leideni egyetemen.⁴⁹

A németalföldi egyetemekre peregrináló, karteziánus (és cocceianus) oktatókat hallgató magyar diákok könyvjegyzékei is tükrözik az egykorú filozófia recepcióját. Descartes recepciója általánosan megfigyelhető azokban az adatokban, melyeket a németalföldi tanulmányokat folytató magyar hallgatók könyvtárainak rekonstrukciójából nyerünk: Kaposi Juhász Sámuel – aki 1683-ban iratkozott be az utrechti egyetemre – könyvei között Descartes mellett és ellen argumentáló művek is megtalálhatók, illetve a későbbi németalföldi peregrinusok könyvei között is kiemelt példányszámban szerepelnek Descartes-tól és követőitől származó könyvek.⁵⁰ Emellett a Bisterfeld halála után, 1688 körül előkerülő Bisterfeld-könyvtár jegyzékében is van már egy Descartes-példány (N° 141.). Az erőteljes Descartes-hatás tehát nem Apáczai műveltségének sajátos vonása: a 17. század közepére Descartes filozófiája Németalföldön, az egyetemek köre összpontosulva már nagyon népszerű volt.⁵¹ Így, amikor Apáczai az általános műveltség részét képező szövegek közé karteziánus szerzőket is beemel, akkor szervesen illeszkedik az egykorú németalföldi tendenciák fősodrába.⁵²

---

⁴⁸ Vö. Monok István: „Erdélyi és magyarországi diákok olvasmányai hollandiai diákéveik alatt a korai újkorban”, *Erdélyi Múzeum*. 72 (2010)1–2, 1–9.

⁴⁹ Lásd Bíró Gyöngyi – Monok István – Verók Attila (kiad.): *Erdélyi könyvesházak V. 1541–1782. Vegyes források*. Budapest, MTA Könyvtár és Információs Központ, 2018, 19–24.

⁵⁰ Monok: „Erdélyi és magyarországi diákok olvasmányai hollandiai diákéveik alatt a korai újkorban”, 4–5; Bíró–Monok–Verók: *Erdélyi könyvesházak V.*, 40–49.

⁵¹ Del Prete, Antonella: „Teaching Cartesian Philosophy in Leiden: Adriaan Heereboord (1613–1661) and Johannes De Raey (1622–1702)”, In: Cellamare, Davide – Mantovani, Mattia (szerk.): *Descartes in the Classroom. Teaching Cartesian Philosophy in the Early Modern Age*. Leiden–Boston, Brill, 2022, 60–78, 60.

⁵² Apáczai René Descartes 1644-ben megjelent *Principia Philosophiae* című művéből kompilálja az *Encyclopaedia* I. részét (*A tudománynak kezdetiről*), illetve más karteziánus szerzők (pl. a Descartes-tanítvány Regius) munkáit is felhasználja az *Encyclopaediában*. Sőt, a IX., történeti tárgyú részben is kifejezi nagyrabecsülését Descartes iránt. Az évek és történések 1654-ig tartó sorozatában Apáczai feljegyzi Descartes 1650-ben bekövet-

Tehát Apáczai – amellet, hogy inkorporálta az *Encyclopaediá*ba a karteziánizmus néhány alapszövegét (Descartes és Regius munkáit) – jórészt a (poszt)rámista szerzők műveit használta fel (Ramus, Amesius, Alsted, Scribonius, Talaues stb.). Ramus és a posztrámizmus meghatározó jelenléte az *Encyclopaediá*ban és a *Logicskában* részben a magyar közeghez való illeszkedésnek tulajdonítható:⁵³ a ráimizmus, ahogy a fentiekből kiviláglik, hangsúlyosan jelen volt

---

kezett halálát is: „Cartesius a mű időnkben [i]mádott nagy Filozófus meghal”. Apáczai: *Magyar Encyclopaedia*, 313. Az Apáczai életművének karteziánus vonatkozásait elemző Ungvári-Zrínyi Imre megállapítása szerint „[k]arteziánus filozófiai felfogást Apáczainál mindenekelőtt a *Magyar Encyclopaedia* metafizikával, fizikával, asztronómiával, meteorológiával, illetve részben az antropológiával és az orvostudománnyal foglalkozó fejezeteiben találunk, valamint *A bölcsesség tanulásáról* című szónoklatban és a *Philosophia naturalis* címet viselő, latin nyelvű befejezetlen műben.” [Ungvári-Zrínyi kiemelése.] Ungvári-Zrínyi: „Erdélyi magyar karteziánizmus a 17. században”. – Apáczai Descartes tanításai iránti elkötelezettsége (ráimizmusához hasonlóan) annak ellenére vált Apáczai munkáinak jellemző vonásává, hogy egyik legmeghatározóbb tanára, Voetius (akinek Utrechtben disputációt is folytatott Apáczai, amely Voetius nézeteit közvetítette) híres volt Descartes-ellenességéről: Voetius 1642-ben megtiltotta a karteziánus filozófia tanítását Utrechtben, Descartes pedig egy vitairatot is megjelentetett, hogy cáfolja az őt támadó Voetiust 1643-ban: *Epistola Renati Des-Cartes ad celeberrimum virum D. Gisbertum Voetium*, in René Descartes, *OEuvres*, publ. par Charles Adam et Paul Tannery, vol. VIII-2 (Paris: Cerf, 1905), 1–194. Hotson: *The Reformation of Common Learning*, 183–184; Kiss: „Teológiai disputáció »Az első emberpár hitehagyásáról«, 202–203. Descartes, Regius és Voetius viszonyáról lásd Schmal, Dániel: „A *Megjegyzések* keletkezése és fogadtatása”, In: René Descartes: *Test és lélek, morál, politika, vallás. Válogatás a kései írásokból*. Szerk. Boros Gábor – Schmal Dániel. Budapest, Osiris, 2000, 11–30. – A karteziánus metafizika és a ráamista episztemológia összeférhetlensége okán Bán Imre inkonzisztensnek tartja az *Encyclopaediát*: „Apáczai számára mindvégig Descartes-tal egyenlő értékű tekintélynek számított Amesius, s ennek Ramus szellemében készült, de tisztán formális logikáját habozás nélkül átvette, holott ez teljességgel összeférhetetlen Descartes módszerével. Apáczai tudatában fel sem merült annak a lehetősége, hogy ezt a formális logikát megkísérelje összehangolni a karteziánus ismeretelmélettel. Az Enciklopédia I. és II. része között [...] hatalmas eszmei szakadék tátong.” Bán: *Apáczai Csere János*, 189. Howard Hotson megállapításai nyomán azonban elmondható, hogy a ráamista dialektika felosztásokon alapuló módszere eszmetörténeti szempontból nem áll távol az anyagi világ elemi redukciójának, matematizálásának (*clare et distincte*) karteziánus metódusától. Hotson megfogalmazza továbbá, hogy a (poszt)rámista pedagógia módszerei (felosztásokon alapul vizuális elrendezés, diagramok) is előképül szolgálhatnak a karteziánus pedagógia számára; Bán elmarasztaló megjegyzései tehát felülvizsgálatra szorulnak. Hotson: *The Reformation of Common Learning*, 100–101.

⁵³ Apáczai az *Encyclopaedia* függelékében közölt *Oratio de studio sapientiae* című beszédében is kiemeli, hogy az *Encyclopaedia* szoros kapcsolódását a ráimizmushoz: „Nos certe in nostra Encyclopaedia hoc operam dedimus, quod si Ramum e mortuis

az Apáczaival kortárs erdélyi oktatásban. A rámista szövegek magyar nyelvre ültetésével Apáczai egy latinul már ismert terminológia és módszer népnyelvű megfelelőjét teremtette meg.

Petrus Ramus dialektikai reformja

Apáczai dialektikai munkáinak részletes elemzése előtt érdemes röviden feleleveníteni Petrus Ramus retorikai-dialektikai rendszerének azon komponenseit, amelyek – illeszkedve a Peter Mack monográfiájában elemzett, Rodolphus Agricola *De inventione dialectica* című munkájával megkezdődő humanista retorikaelméleti reformtörekvésekhez, amelyek a retorika és a dialektika szintetizálására törekedtek⁵⁴ – elmozdultak az arisztotelészi *Organon* kereteitől. Ramus kritikájának középpontjában a tudományok szigorú elhatárolására és egyszerűségére való törekvés áll: azért marasztalja el Arisztotelészt és (skolasztikus) követőit, mert nem érvényesítik a dialektika inventióra és dispositióra (iudiciumra) való felosztását; mert a metafizika diszciplínájához tartozó elemeket a dialektika alatt tárgyalnak; mert összekeverednek náluk a *Topica* részei; és mivel nem a szükséges egyszerűséggel tárgyalják az *Analytica Priorát* (*Első analitika*) és a *De Sophisticis Elenchist* (*Szofisztikus cáfolatok*).⁵⁵

Ramus kezdeti Arisztotelész-ellenessége azonban – amelyet programszerűen *Aristotelicae animadversiones* (1543) című művében fejt ki – a későbbiekben sokat finomodik, enyhül. Biográfusai⁵⁶ azt hangsúlyozzák, hogy Ramus csupán az

---

resurgere contingeret, hanc prae caeteris pro sua agnosceret, gratiasque nobis ageret, se non tantum sui voti per nos compotem, sed linguae Hungaricae ignarum per nos Hungaris Hungaricae tandem philosophari.” Apáczai: *Magyar Encyclopaedia*, 437. Vö. Kecskeméti, Gábor: „The Reception of Ramist Rhetoric in Hungary and Transylvania: Possibilities and Achievements”, In: Reid, Steven J. – Wilson, Emma Annette (szerk.): *Ramus, Pedagogy and the Liberal Arts. Ramism in Britain and the Wider World*. London – New York, Routledge, 2011, 205–225, 225.

⁵⁴ Mack: *A History of Renaissance Rhetoric 1380–1620*, 56–61.

⁵⁵ Ramus a skolasztikus logika beszédmódját kritizáló megjegyzései a skolasztika humanista bírálatának visszatérő közhelyei. Vö. Nauert, Charles G.: „Humanism as Method: Roots of Conflict with the Scholastics”, *Sixteenth Century Journal*. 29 (1998)2, 427–438; Vasoli, Cesare: „La prima polemica antiaristotelica di Pietro Ramo”, In: Meerhoff, Kees – Moisan, Jean-Claude – Magnien, Michel: *Autour de Ramus. Le Combat*. Párizs, Honoré Champion, 2005, 47–105.

⁵⁶ Ramus Szent Bertalan-éji mézszárlást követő halála után két rövid latin nyelvű életrajz jelent meg. Johann Thomas Freige (Johannes Thomas Freigius) Ramus-biográfiája 1575-ben, Théophile de Banos (Theophilus Banosius) pedig 1576-ban került kiadásra,

arisztotelészi tanítások rendszerezésére vállalkozik, a hatékonyabb taníthatóság érdekében.⁵⁷ Nicolas de Nancel (Nicolaus Nancelius, 1539–1610) Ramus-életrajzában⁵⁸ kiemeli, hogy mestere a dialektika kidolgozása során tökéletesen követte Arisztotelészt: „Rami Dialectica eximia. Nova et elegantissima scripta in lucem exeunt: atque inter caetera, Dialectica illa celebris ad Aristotelis leges methodice et pulchre conformata, quotannis nova novis typis cuditur, veteribus et annuis exemplaribus cunctis distractis.”⁵⁹

Ramus antiarisztotelianizmusa, ahogyan Walter J. Ong is rámutat, inkább praktikus, módszertani és pedagógiai szempontból értelmezhető.⁶⁰ A ráimizmus

---

és mindkét munka Ramus-újra kiadások bevezetőjeként jelent meg. Sharratt, Peter: „Nicolaus Nancelius, »Petri Rami Vita«. Edited with an English Translation”, *Humanistica Lovaniensia*. 24 (1975), 161–277, 161.

⁵⁷ Vö. Banosius, Theophilus: „Petri Rami vita”, In: Ramus, Petrus: *Commentariorum de religione Christiana, libri quatuor*. Frankfurt, Andreas Wechelus, 1576, a2^r–i5^r; Hotson: *Commonplace Learning*, 43. A Banosius által megkonstruált Ramus-narratíva köszön vissza a későbbi Ramus-recepcióban is, amely a ráimizmus és az arisztotelianizmus összeegyeztetethetőségét hangsúlyozza (vö. például a fentebb említett philippo-ráimizmussal).

⁵⁸ Freigius és Banosius életrajzai után Nancelius 1599-ben jelentette meg Ramus-biográfiáját, amely azonban, Peter Sharratt megállapítása alapján, sokkal korábban íródhatott, valamint hosszabb és hitelesebbnek is tartható a megelőző életrajzoknál, mivel Nancelius Ramus első tanítványa, majd pedig titkára, szerkesztője és munkatársa volt. Nancelius, Nicolaus: „Petri Rami Veromandui, eloquentiae et philosophiae apud Parisios professoris Regii vita”, In: Nancelius, Nicolaus: *Declamationum liber, eas complectens orationes, quas vel ipse iuuenis habuit ad populum, vel per discipulos recitavit, tum Lutetiae olim docens, tum in Academia Duacensi Regius professor institutus. [...] Addita est P. Rami summi oratoris, vita ab eodem Nancelio eius discipulo conscripta*. Párizs, Claudius Morellus, 1599. Vö. Sharratt: „Nicolaus Nancelius, »Petri Rami Vita«,”, 161–165.

⁵⁹ Nancelius, Nicolaus: „Petri Rami Veromandui, Eloquentiae et Philosophiae apud Parisios professoris Regii vita, a Nic. Nancelio Trachyeno Noviodunensi, Rami discipulo et populari, descripta. [Parisiis, apud Claudium Morellum, via Jacobaea ad insigne Fontis. M.D.IC.]”, In: Sharratt (kiad., ford.): „Nicolaus Nancelius, »Petri Rami Vita«,”, 168–277, 182.

⁶⁰ Az, hogy a ráimizmus inkább pedagógiai – s nem filozófiai – jellegű mozgalom a 20. század óta újra és újra megfogalmazódó megállapítása a Ramus-kutatásnak. Vö. Graves, Frank Pierrepont: *Peter Ramus and the Educational Renaissance of the Sixteenth Century*. New York, The Macmillan Company, 1912; Ong, Walter [Jackson]: *Ramus. Method, and the Decay of Dialogue. From the Art of Discourse to the Art of Reason*. Cambridge (Massachusetts), Harvard University Press, 1958, VII. fejezet („The Pedagogical Juggernaut”), 149–167; Skalnik, James Veazie, *Ramus and Reform: Church and University at the End of the Renaissance in France*. Kirksville, Penn State University Press, 2002; Hotson, Howard: „Ramizmus: egy irodalmi és pedagógiai mozgalom technológiai, vallási, politikai és társadalmi dimenziói”. Ford.: Zászkaliczky Márton. *Helikon* 55 (2009)1–2, 116–141.

létrejötte, Ong meglátása szerint, annak felismeréséhez köthető, hogy Arisztotelész munkái nem biztosítottak elégséges alapot az egyetemet megelőző oktatáshoz.⁶¹ A rámizmus ezáltal a tudományos diskurzus szerveződésére nézve fejtett ki maradandó hatást: a tananyag rámista elrendezése (a vizuális reprezentáció fontossága), és a módszerességre, világosságra való törekvés még az antirámista, arisztoteléanus Keckermann munkáiban is megmutatkozik; azaz sem Ramus követői, sem támadói nem tudták függetleníteni magukat a tudásreprezentáció újfajta módozataitól.⁶²

Ramus antiarisztoteléanus művével egy évben, 1543-ban adta ki dialektikájának első változatát (*Partitiones dialecticae*), amelynek még ugyanebben az évben megjelent második kiadása is, *Institutiones dialecticae* címen.⁶³ A rámista retorika- és dialektikafelosztás nem vezetett be új fogalmakat, csupán újrastrukturálta, szimplifikálta az elterjedt retorikák (Cicero és Quintilianus retorikai munkáit, valamint a Cicerónak tulajdonított *Rhetorica ad Herenniumot*) és dialektikák (főként Arisztotelész *Organonja*) kategóriáit.⁶⁴ Ramus újítása elsősorban módszertani, pedagógiai jellegű: a már meglévő anyag elrendezésre, a kategóriák közötti megkülönböztetésekre koncentrál, s ahol csak lehet bináris oppozíciók (*dichotomia*) kialakítására, a kategóriák elemi redukciójára törekszik.

A *dichotomiát* mint a *distributio* ideális formáját határozza meg Apáczai is, Amesius logikája nyomán, az *Encyclopaedia* második részének XIX. 5–7. pontjában: „5. És innen vagy on hogy a részeknek meg kell egyezniük az egészszel, magok között peniglen meg kell különböztetniük, mennyivel inkább különböznek penig annál jobb az elosztás. 6. Leginkább egyeznek penig a legközelebb való egészszel, és az alatt is különböznek leginkább, az ellenkezés által; 7. És e tulajdon oka annak a felsőségnek mely a *d* kettőre osztásnak az elosztásban vagy on.”⁶⁵ [Apáczai kiemelése.] A „d” hivatkozás a *dichotomia* fogalmat jelöli meg.⁶⁶

---

⁶¹ Ong: *Ramus. Method, and the Decay of Dialogue*, 41–43. Vö. Hotson: *Commonplace Learning*, 43–45.

⁶² Hotson: *The Reformation of Common Learning*, 13–14.

⁶³ Vö. Ong: *Ramus. Method, and the Decay of Dialogue*, 175.

⁶⁴ Peter Mack táblázatosan hasonlítja össze a rámista retorikai és dialektikai tankönyv anyagát a hagyományos tananyaggal: Mack, Peter: „Ramus and Ramism: Rhetoric and Dialectic”, In: Reid, Steven J. – Wilson, Emma Annette (szerk.): *Ramus, Pedagogy and the Liberal Arts. Ramism in Britain and the Wider World*. London – New York, Routledge, 2011, 7–23, 9–12.

⁶⁵ Apáczai: *Magyar Encyclopaedia*, 14–15.

⁶⁶ Az idézett rész Amesius logikájában: „[...] unde est quod partes consentire debent cum toto, inter se autem dissentire, et quo magis hoc sit, eo sit accuratior *distributio*, maxime autem consentiunt cum proximo toto, et sub eo maxime dissentiunt per cont-

A ramusi reform kiindulási pontja a klasszikus retorika, amelynek öt egysége (*inventio, dispositio, elocutio, pronuntiatio/actio, memoria*) közül az *inventiót* (az érvek feltalálását) és a *dispositiót* (az érvek elrendezését) a dialektika diszciplínája alá sorolta át, illetve ezt kiegészítette az ugyancsak leegyszerűsített szillogizmusokkal is. Emellett Ramus a retorikát is kétosztatúvá tette, *elocutióra*, valamint a *pronuntiatioóra* redukálta. A dialektika, a megismerés tudománya ezáltal retorikai (nyelvi) megalapozottságúvá vált, azaz, Peter Mack megfogalmazásával élve, Ramus retorikai és dialektikai tankönyvei dialektikus (felosztásokon alapuló) megközelítésmódot alkalmaznak az alapvetően retorikai tárgyú tananyagra.⁶⁷ Az *ars memoriae*t, a retorika *memoria* részét teljesen elhagyhatónak ítélte Ramus: az emlékezésre nincs többé szükség ott, ahol a diskurzus a természetes logika (*dialectica naturalis*)⁶⁸ mentén szerveződik.⁶⁹

Az *ars memoriae*nek erre a beolvadására a dialektikába Apáczai logikai munkái is, természetesen forrásaikat követve, felhívják a figyelmet. Az *Encyclopaedia* harmadik részének XVI.1. pontja – amely a *dispositio*n belül az érvek helyes elrendezését (*methodus*, Apáczainál *elrendelés és szerkesztetés*) tárgyalja – kiemeli, hogy csak az képes megragadni az emlékezetben, amiről előbb helyes ítéletet alkottunk: „A megítélés után következik az *a* elrendelés, mert nem tartathatnak azok jól meg az elmében, sem a ráemlékezésre jól el nem szerkesztethetnek, amelyek előbb jól meg nem ítéltettek.”⁷⁰ [Apáczai kiemelése.]

---

riaritetem; quae propria est ratio principatus illius, quem Dichotimia obtinet in distribuendo.” [Amesius kiemelése.] Amesius: *Demonstratio logicae verae*, 24–25.

⁶⁷ „Ramus’ rhetoric and dialectic textbooks take a strongly dialectical approach to a syllabus which is primarily rhetorical.” Mack: „Ramus and Ramism: Rhetoric and Dialectic”, 13.

⁶⁸ Vö. Tonelli Olivieri, Grazia: „Ideale Lulliano e Dialettica Ramista: Le *Dialecticae Institutiones* del 1543”, *Annali della Scuola Normale Superiore di Pisa. Classe di Lettere e Filosofia*. 22 (1992)3, 885–929.

⁶⁹ Az, hogy a különböző felosztások, megkülönböztetések, valamint az ezek vizuális reprezentációján alapuló diagramok az emlékezés kiegészítését vagy akár helyettesítését szolgálják már Ramus előtt is részét képezte a pedagógiai gyakorlatnak. Ann Blair monográfiájában Szentviktori Hugó 12. századi francia skolasztikus teológust idézi mint ennek az összefüggésnek az egyik első megfogalmazóját. Blair: *Too much to know*, 145. – Bisterfeld is azt hangsúlyozza az *Elementa logica* előszavában, a ramusi felfogással analóg módon, hogy a felosztások és a definíciók az emlékezést szolgálják: „Nam cum disciplinarum in doles, tum quotidiana experientia nos docet, quod catenata definitionum ac distributionum idea sit felicissima intelligentiae clavis, ac praesentissima memoriae panacea.” Bisterfeld: *Elementa logica*, 2.

⁷⁰ Apáczai: *Magyar Encyclopaedia*, 26. Az „a” hivatkozás a *methodus* fogalomra utal. Az idézett szövegrészlet Amesius logikájában: „Post *Iudicium* sequitur *Methodus*, memoria enim non recte tenentur, nec ad memoriae recte disponuntur, de quibus prius non recte iudicatur.” [Amesius kiemelése.] Amesius: *Demonstratio logicae verae*, 43.

Hasonló megjegyzéssel él a Ramus dialektikája nyomán fordító *Magyar Logicatska* is az *elrendelés* (*methodus*) definiálása során: „Az elrendelés oly elmélkedés mellyel az egyrendű mondasók az ő mivoltoknak világossága szerint elől tétetnek; honnan akármelyiknek is másokkal való megegyezése által láttatik és az elmében megtartatik.”⁷¹ [Apáczai kiemelése.] Továbbá a *distributio* fajtái kapcsán is hangsúlyozza a *Logicatska*, hogy ezek közül az egész, teljes dolgok (*integri*) részekre (*membra*) való osztása a „legemlékezetesebb” – azaz ezt őrzi meg a legjobban az emlékezet, ez felel meg a legjobban a *dialectica naturalis* kívánalmainak: „Ez az elosztás pedig mely az okokból vétetik akkor esik mikor a részek okai az egész dolognak. Holott legemlékezetesebb az Épnek (*integri*) darabokra (*membra*) osztatása.”⁷² [Apáczai kiemelése.] Ezen a szöveghelyen érzékelhető, hogy Apáczai az *ars memoriae* kapcsán magáévá tette Ramus nézeteit, hiszen Apáczai a Ramus által elsődlegesnek, leglényegesebbnek (*principalis*) nevezett⁷³ *distributiót* fordítja *legemlékezetesebbként*.

A dialektika központi pozícióba helyezésének közvetlen humanista előzménye Rodolphus Agricola ciceróniánus dialektika-konceptiója.⁷⁴ Agricola a korábban a retorikához tartozó *inventiót*, az érvek feltalálását a dialektikához sorolta át, és központi elemévé a (kibővített) *topicát*, a közhelyek (*loci communes*) tudományát tette. Ezáltal a diskurzusformálás központi elemévé az érvelés, azaz az argumentumok megtalálása és elrendezése vált. Ramus Agricola dialektikájának átvételét a humanista célokhoz való illeszkedés követelményével legitimálja: „Unus Agricola inter tot scriptores usum humanitatis illum perspexit. Eoque logicam referendam docuit, sed artis partem tantum explicavit. Agricolam plerique ut excellentem logicum laudarunt, logicam Agricolae exercitationem in tota arte imitatus est quod sciam, nemo.”⁷⁵ A cicerói–agricolai dialektikafelosztás alkalmazása, illetve a *memoria* elhagyása révén kétosztatúvá váló retorika és logika mellett Ramus a trivium-oktatás harmadik elemét, a grammatikát is dichotóm módon szerveződő diszciplínaként írja le.⁷⁶

⁷¹ Apáczai: *Magyar Logicatska*, 23. Az idézett rész Ramus dialektikájában: „Methodus est dianoia variorum axiomatum homogeneorum pro naturae suae claritate praepositorum, unde omnium inter se convenientia iudicatur, memoriaque comprehenditur.” Ramus: *Dialecticae libri duo*, 87.

⁷² Apáczai: *Magyar Logicatska*, 14.

⁷³ Az idézett szöveghelyek Ramusnál: „Distributio ex caussis est, quando partes sunt caussae totius. Hic distributio integri in sua membra praecipue laudatur. [...] Haec distributio principalis est”. Ramus: *Dialecticae libri duo*, 46.

⁷⁴ Mack: *A History of Renaissance Rhetoric 1380–1620*, 56.

⁷⁵ Ramus, Petrus: *Scholae in liberales artes*. Bázél, Eusebius Episcopus – Nicolai Fratri haeredes, 1569, 154. hasáb.

⁷⁶ Ramus 1549-ben kiadott *Rhetoricae distinctiones* című művében még négyosztatú

A reneszánsz humanizmus eszményéhez való illeszkedést mutatja Ramus tankönyveinek azon újítása is, hogy a retorikai-dialektikai fogalmakat és eljárásokat az antik auktoroktól vett szövegészletek segítségével szemlélteti – skolasztikus példák helyett.⁷⁷ Ez a humanizmus mentalitásában gyökerező gyakorlat azonban, a rámizmus kibontakozása, a diszciplínák teljes rendszerére való kiterjedése révén maga is egyre több szekunder, teoretikus jellegű szöveget produkált, s ennek következtében fokozatosan konfliktusba került a közvetlen auktorolvasásra fókuszáló humanista pedagógiai ideállal.⁷⁸

A retorika és a dialektika rámista felosztása tehát nem tekinthető radikális újításnak, szervesen illeszkedik a 16. századi humanista retorikaelméleti tendenciákba; így jelentősége inkább hatásának mértékében manifesztálódik:

---

diszciplínaként írja le a grammatikát: „Grammatica tribuetur ad bene loquendum atque scribendum, in interpretatione etymologiae, in coniunctione syntaxis, in syllabarum brevium et longarum pronuntiatione prosodia, in recta scribendi ratione orthographia.” Ramus, Petrus: *Rhetoricae distinctiones, ad Carolum Lotharingum, Cardinalem Guisianum. Oratio eiusdem de studiis philosophiae et eloquentiae coningendis*. Párizs, Ludovicus Grandinus, 1549, 30. Az 1546-ban Talaeus neve alatt kiadott *Dialecticorum commentarii tres* című műben is négy részre tagolódik a grammatika: „Grammaticae sunt quator partes: Orthographia, Etimologia, Syntaxis, Prosodia.” Talaeus, Audomarus (szerk.): *Dialecticorum commentarii tres auctore Audomaro Talaeo editi*. Párizs, Ludovicus Grandinus, 1546, 84. A négyosztatú rendszer (etymologia, syntaxis, prosodia, orthographia) Ramus későbbi grammatikáiban dichotómmá – az etymológiára és a syntaxisra – egyszerűsödik; a prosodia és az orthographia a syntaxis részét képezik. Vö. Ong: *Ramus. Method, and the Decay of Dialogue*, 250; Bartók: „*Sokkal magyarábból szólhatnánk és írhatnánk*”, 80.

⁷⁷ Ramus Agricola mellett Ioannes Sturm (Johannes/Jean Sturm) francia humanistát méltatja, aki „Agricola iskolájának mintegy kedves gyümölcsseit először Párizsba hozta”. „Rodolphus Agricola primus omnium post beata Graeciae Italiaeque tempora eximium illum logicae facultatis usum revocavit, ut iuventus a poetis et oratoribus disceret non solum pure loqui et ornate dicere, sed de propositis rebus acute cogitare prudenterque iudicare. Hos dialecticos tam insignes tamquam amabiles fructus Ioannes Sturm ex Agricolae schola Lutetiam Parisiorum primus attulit [...]”. Ramus: *Scholae in liberales artes*, α2^o. Sturm 1529 és 1536 között tartott dialektikai előadásokat Párizsban, s Ramus itt találkozott először Agricola dialektikájával. Hotson: *Commonplace Learning*, 70–71. Vö. továbbá Mack, Peter: *Renaissance Argument. Valla and Agricola in the Traditions of Rhetoric and Dialectic*. Leiden – New York – Köln, EJ. Brill, 1993, 341–355.

⁷⁸ Hotson: *Commonplace Learning*, 57. A humanizmus és a rámizmus viszonyát részletesen elemzi: Kecskeméti Gábor: *Rámizmus: a humanista műveltség felszámolása vagy megújítása?* Magyar Tudományos Akadémia, akadémiai székfoglaló előadás, 2017. 02. 13. Interneten: https://mta.hu/data/dokumentumok/i_osztaly/1_osztaly_szekfoglalok/Kecskemeti_Gabor_ramizm_szekfogl_20170213.pdf. Utolsó hozzáférés: 2023. 09. 17.

Walter J. Ong Ramus munkáinak kiadásait összegyűjtő bibliográfiája⁷⁹ 750 önálló kiadványt sorol fel, amelyek 1100 (újra)kiadását tartalmazza Ramus munkáinak. A Hotson által készített, az 1660 előtt kiadott Ramus-dialektikákat és Talon-retorikákat megjelenítő diagram alapján a Ramus-recepció tetőzése a 16. század utolsó negyedétől a századfordulóig tartott, és a legnagyobb hatást a németországi egyetemeken fejtette ki.⁸⁰ 1570 és 1630 között Ramus dialektikája volt a legtöbbször kiadott humanista dialektika.⁸¹

A rámizmus mint pedagógiai program és ennek megnyilvánulási formái Apáczai *Encyclopaediájában* és *Logicatskájában*

A rámista és posztrámista mozgalom tehát, alapjait érintve, pedagógiai jellegű. Jelentkezése és elterjedése elválaszthatatlan azoktól a 16–17. századi (protestáns) Európában bekövetkező pedagógiai reformtörekvésektől, melyek a széttagolt és multikonfesszionális német területekről indultak ki. Howard Hotson két, a rámizmus eszmetörténeti hatását tárgyaló monográfiájának elemzéseiben nyomatékosítja, hogy a rámista módszer elsődlegesen nem a legtekintélyesebb intézmények oktatási programjába épült be, hanem, pragmatikussága és pedagógiai hatékonysága okán, elsőként a német kereskedővárosok polgári rétegeinek *gymnasiumaiban* intézményesült. Ezt követte Ramus eszméinek térnyerése a *gymnasium illustre* (vagy *academia*) intézményeiben is, amelyek egyfajta átmenetet

---

⁷⁹ Ong, Walter [Jackson]: *Ramus and Talon Inventory. A Short-Title Inventory of the Published Works of Peter Ramus (1515–1572) and of Omer Talon (ca. 1510–1562) in Their Original and in Their Various Altered Forms*. Cambridge (Massachusetts), Harvard University Press, 1969²(1958).

⁸⁰ Vö. Hotson: *Commonplace Learning*, 5. Hotson Ong *Inventoryja* kapcsán hiányosságokra is felhívja a figyelmet: Ong összesítéséből kimaradtak az akkori keleti blokk országainak adatai, s ez különösen a kelet-németországi kiadások hiánya miatt jelentősen torzíthatja a statisztikát. – Különösen izgalmas azonban a magyarországi Ramus-recepció szempontjából az, hogy a németalföldi területeken 1630-tól kezdődően nagyszámú Ramus- és Talaeus-kiadás jelent meg; s az 1630-as évek végére már itt publikálják a legtöbb Ramus- és Talaeus-művet. A németalföldi kiadványok ugrásszerű növekedésével párhuzamosan a németországiak drasztikusan csökkennek: ez a fordulat feltételezhetően a harmincéves háborúnak tulajdonítható, s annak, hogy az egyetemi oktatás centrumtéttsége a német területekről Németalföldre és Angliába helyeződött át. Ez a változás nemcsak azért hatott ki a magyar területekre, mert ezáltal a hazai peregrináció célterülete is a németalföldi egyetemekre tevődött át, hanem ez tette lehetővé a három herborni professzor gyulafehérvári meghívását is. Így valószínűsíthető, hogy a magyarországi Ramus-kiadási gyakorlat párhuzamos a németalföldi tendenciákkal.

⁸¹ Mack: *Renaissance Argument*, 355.

képeztek a *gymnasiumok* és az egyetemek között. A rámizmus azonban – az oktatás egyre magasabb szintjein való elterjedésével párhuzamosan – egyre inkább keveredett más eszmerendszerekkel, különösen az arisztotelianizmussal.⁸²

A rámizmus tehát a tudás szélesebb körű hozzáférhetővé tételét szorgalmazta. Jelen tanulmányban három olyan aspektusát emelem ki ennek a pedagógiai programnak, amelyek mind a mozgalom kezdetén, mind a 17. század derekán meghatározták a rámista szellemű munkákat, s Apácza *Encyclopaediájában*, illetve *Logicatskájában* is érzékeltetik hatásukat: 1) a nyomtatott médium újfajta kihasználása, 2) az enciklopédikuság (pánszófia), valamint 3) a népnyelvűség iránti igény.

Walter J. Ong a rámizmus sikerét annak tulajdonítja, hogy Ramus munkái, főként a diagramok alkalmazásának tekintetében, a korábbiaknál jóval nagyobb mértékben aknázták ki a nyomtatott könyvben mint médiumban rejlő potenciált az információ hatékonyabb vizuális megjelenítésére, a tudásanyag elrendezésére.⁸³ Mégha a hotsoni elemzések fényében⁸⁴ nem is tartható maradéktalanul Ong álláspontja – amely szerint Ramus csupán passzív recipiense volt a könyvnyomtatás elterjedése által előidézett mediális forradalomnak – nem tekinthetünk el a rámizmus mediális-vizuális aspektusától.

Ramus a tudás vizuális megjelenítését is a pedagógiai program részeként gondolta el: a diszciplínák alapfogalmai, kategóriái közötti viszonyt ábrázoló ágrajzok a tananyag elsajátítását voltak hivatottak elősegíteni.⁸⁵ A kategóriák, valamint az ezek közötti viszonyok – a rámizmus dialektikai megalapozottságából adódóan – a topika, azaz a közhelyek (*loci communes*) tana mentén, leggyakrabban az általánostól a speciális felé haladva szerveződnek. Az ekként létrejövő, „retorikai” (vagyis a ramusi rendszerben immár dialektikai) kategóriákon alapuló ágrajzi sémákban ezáltal azonosul a tárgy megismerése és a tárgyról való beszéd, az argumentáció.

---

⁸² Hotson: *Commonplace Learning*, 68–165; Hotson: *The Reformation of Common Learning*, 8–18.

⁸³ Ong: *Ramus. Method, and the Decay of Dialogue*, 307–318. (A *Ramism and Printing as Related Epiphenomena* és a *The Spatial Model as Key to the Mental World* című alfejezetek.) Vö. Eisenstein, Elizabeth L.: *The Printing Revolution in Early Modern Europe*. New York, Cambridge University Press, 2005²(1983), 78; Blair: *Too much to know*, 144–145.

⁸⁴ Hotson: *Commonplace Learning*, 5–11.

⁸⁵ Ahogyan Blair is kiemeli, a 16–17. századi tudományos diskurzusban a *tabula* kifejezés egyaránt jelölt ágrajzokat (Blair: *branching diagrams*) és táblázatokat (Blair: *tables*). A rámizmusra a dichotómiák megjelenítésére alkalmas ágrajzok jellemzőek. Blair: *Too much to know*, 144.

A logikai kategóriák rendszere, a topika tehát univerzálissá válik, abban az értelemben, hogy nem pusztán mint önálló diszciplína értelmezhető, hanem ezen túlmenően általános, episztemológiai érvényességgel is bír. Mindez már Ramus számára is felveti az „enciklopédikusságot” – azaz a módszerként értett logika/dialektika kiterjesztését a tudományterületek mindegyikére. Nancelius biográfiájában azért méltatja Ramust a *septem artes liberales* igazi mestereként („Ramus vere artium liberalium magister”),⁸⁶ mivel elrendezte és tökéletesítette ezeket: „septem artes liberales ita instituit, informavit, perpoluit.”⁸⁷ A rá-mista módszer – azáltal, hogy azonos formátumúra hozta a tudományokat – hatékonyabbá tette a diszciplínák oktatását-tanulását is.⁸⁸

Az enciklopédia műfajában, miként ez az Apáczai-enciklopédia előszavának Bisterfeld-idézetéből⁸⁹ is kiviláglik, összefonódik a tudás felhalmozása és a tudás rendszerezése iránti törekvés.⁹⁰ Apáczai az *Encyclopaedia* előszavában maga is a tudásanyag táblázatokba rendezéséről beszél az összes tudományok magyar nyelvű kiadásának előkészítése kapcsán: a megfelelő magyar nyelvű terminológia megalkotása érdekében, a fordítás előtt Apáczai (latin nyelvű) táblázatok (*tabula*) készítéséről számol be:

[...] novum librum elaborare coepi, quem ob objecti universalitatem Pasionem vocavi, idque hoc fini ut in eo prius naturae convenienter disponerem in tabulasque redigerem ex melioris notae auctoribus res scitu maxime necessarias et ad vitam humanam utiles, ut postquam sic latine disposita essent, facilius inde in alium ac disciplinis prorsus peregrinum sermonem Hungaricam derivare possem.⁹¹

Ezeket a táblázatokot Apáczai összefoglalóan a *Pasionem* (‘mindent látó, áttekintő’) elnevezéssel illeti, amely saját szóalkotásának tűnik. Nem ez az első szöveg hely azonban az *Encyclopaedia* előbeszédében, ahol Apáczai utalást tesz saját

⁸⁶ Nancelius: „Petri Rami [...] vita”, 222. [Sharratt kiad.]

⁸⁷ Uo.

⁸⁸ Vö. Hotson: *Commonplace Learning*, 122; Blair, Ann: „Organizations of Knowledge”, In: Hankins, James (szerk.): *Cambridge Companion to Renaissance Philosophy*. Cambridge, Cambridge University Press, 2007, 287–303.

⁸⁹ Apáczai egyenes idézetként illeszti be az *Encyclopaedia* praefatiójába Bisterfeld tanítványaihoz intézett szavait. Bisterfeld az enciklopédia ismeretét a bibliamagyarázat szempontjából tartja elengedhetetlennek: „Sacram scripturam scilicet sine mediocri Encyclopaediae totius cognitione, neminem feliciter interpretari posse: Nihil utilius ad solidam eruditionem perveniendi, nullaque via compendiosior, concatenata omnium rerum delineatione compendiisque artium omnium memoriae mandatis.” Apáczai: *Magyar Encyclopaedia*, *2^v.

⁹⁰ Az enciklopédia műfajának kialakulásához lásd Blair: *Too much to know*, 168–172.

⁹¹ Apáczai: *Magyar Encyclopaedia*, *6^{r-v}.

munkamódszerére, az *Encyclopaedia* elkészülésének folyamatára: az előszó negyedik oldalán *Ars Artium*ként hivatkozik⁹² az általa összeállított kompendiumra. Ebben a munkafázisban Apáczai még egy latin nyelvű szöveget képzelt el, s táblázatokról sem tesz említést.⁹³ A *Pasoptron* tabulái Ramus diszciplínához készített táblázatainak mintájára készülhettek.⁹⁴ A bináris oppozíciók mentén való gondolkodás, illetve az általánostól a speciálisig való haladás az *Encyclopaedia* nem dialektikai tárgyú részeiben is előfordul.⁹⁵

Bár sem a *Magyar Encyclopaediában*, sem a *Logicatskában* nem találunk a ráamista enciklopédiák ágrajzaihoz hasonló tabulákat, mindkét munka operál tanulást elősegítő elrendezésbeli-szerkesztésbeli megoldásokkal. Érdemes felhívni a figyelmet egy sajátosságra: Az *Encyclopaedia* részeiben a bekezdésszerű szakaszok után szerepelnek az adott szakaszban alkalmazott terminológiának megfelelő latin nyelvű kifejezések.⁹⁶ Apáczai egyfajta hivatkozási, lábjegyzetelési

⁹² „[...] ante omnia praecipuas praeciparum artium definitones et divisiones, doctorum vestigia premens, ipsemet collegi, quo labore ad umbilicum perducto, Artem Artium nuncupavi.” Uo., *3°. Bán Imre az *Ars Artium* elnevezést Amesius *Demonstratio logicae verae* című munkájából eredezteti, amelyből Apáczai az *Encyclopaedia* logikai tárgyú részeit fordította: Amesius művének előszava az *ars* fogalmának magyarázatával indul, illetve Reinerus Vogelsangius Amesius ezen munkájához írt üdvözlőverse is az *ars artium* szókapcsolattal kezdődik. Bán Imre felveti, hogy Ames mellett Raimundus Lullus címadásainak hatása (aki Alstedre is meghatározó hatást gyakorolt) is szerepet játszhatott Apáczai címválasztásában. Bán: *Apáczai Csere János*, 158–159.

⁹³ Az *Ars Artium* keletkezését Bán Imre még 1649 előttre, Apáczai leideni tartózkodásának idejére valószínűsíti. Uo., 159.

⁹⁴ A ráamista logika felosztásai mentén szerveződő táblázatokat tartalmaznak azok az enciklopédikus igényű munkák is, amelyek mintaként szolgálhattak Apáczai számára a *Magyar Encyclopaedia* megalkotása során, így Ramus *Scholae in liberales artes* (1569) című műve mellett Alsted *Encyclopaediájában* (1630) és az arisztotelianus Keckermann *Systema systematum* című munkájában (1613) is szerepelnek ágrajzok.

⁹⁵ Például az *Encyclopaedia* hatodik, az égi dolgokat taglaló része szintén bináris felosztások szerint tárgyalja a testek részecskéit az I. bekezdés 2–3. pontjaiban: „2. A testnek akkori apró részecskéi vagy küsebbek és vékonyabbak, vagy nagyobbak és temerdekebbek. 3. A küsebbek első vagy második rendbéliek.” Apáczai: *Magyar Encyclopaedia*, 87. A földi dolgokat bemutató hetedik rész szintén dichotóm megkülönböztetéseket alkalmaz, valamint a ráamista dialektika *argumentumai* mentén szerveződik a szöveg: „1. Ekkédig az égi dolgokról, a mű földünk örvényéből lévő holddal egyetemben: következik a Föld. 2. Ennek lássuk először mennyiségét azután természetét. 3. Mennyisége avagy magánvaló avagy egybeszerkesztett.” Uo., 115. A bináris oppozíciók felállítása és a (ráamista) dialektika kategóriáinak jelenléte általános tendencia az Apáczai *Encyclopaediájában* megteremtődő tudományos diskurzusnak.

⁹⁶ Az *Encyclopaediában* hivatkozásszerűen megjelenő fogalmakat Bán Imre listázza Apáczai-monográfiájában. A II. és a III. részben hivatkozott terminusokhoz lásd Bán:

rendszert alkalmaz, a latin ábécé betűivel jelöli meg azokat a magyar nyelvű fogalmakat, amelyek megfelelőit a szakaszok végén latinul is közreadja. A rámista diagramok ismeretében feltételezhető, hogy ezekből az Apáczai által kiemelt fogalmakból állhattak össze a *Pasoptron* latin nyelvű tabulái is. Az *Encyclopaediával* szemben a *Logicatska* zárójelben, mintegy szövegközi hivatkozásként jelzi a latin nyelvű terminológiát a magyar fordításban,⁹⁷ s néhol a kurzívan szedett magyar nyelvű szöveget álló (antikva) szedéssel törlik meg a zárójeles latin terminusok. Megjegyzendő, hogy az *Encyclopaedia* is felhasználja a szedést a tartalmi kiemelések vizuális reprezentációjára: az antikva szedésű bekezdéseket kurzívan követik a lábjegyzetben a latin fogalmak, és a magyar szövegbe illesztett „hivatkozások” (a latin ábécé betűi, amelyek a bekezdéseket követő latin terminusokra referálnak) is kurzív szedésűek. Emellett az *Encyclopaedia* II. részének harmadik szakaszában a „lött dolog”, a „véle valók”, a „cselekedő erő” és a „tehetség” fogalmak is kurzív kiemelésre kerülnek, amelyek (ebben a bekezdésben) nincsenek hivatkozással megjelölve, erre a megoldásra – amely analóg a *Demonstratio logicae verae* tipográfiájával is⁹⁸ – azonban nem találunk több példát az *Encyclopaedia* II. és III. részében.

A *Logicatskában*, az *Encyclopaediával* ellentétben, nem minden esetben különül el egymástól a latin és a magyar fogalomkészlet, a szövegnek gyakran az is célja, hogy magyar megfelelőt találjon a latin terminusokra. Ez figyelhető meg például az első rész 6. pontjában: „*A magánvalóknak tekintetek vagy megegyezők, melyek Consentaneáknak mondatnak: vagy meghasonlók, melyek Dissentaneáknak*

Apáczai Csere János, 362–365. Apáczai csak az *Encyclopaedia* kilencedik részében (Az *ekkédig megtörtént dolgokról*.) nem alkalmazza a latin nyelvű terminológiát a bekezdések után közlő hivatkozási rendszert. Ez a rész alapvetően másképp szerveződik, mint a többi: a történelmi eseményeket kronologikus sorrendben, évszámok szerint adja közre 1654-ig. Azaz a kilencedik rész 1654-ben vagy 1655-ben íródhatott. Uo., 291–313.

⁹⁷ Ebben a tekintetben Apáczai *Magyar Logicatskájá* analóg Martonfalvi György nem sokkal későbbi Ramus alapján írott dialektikájával, amely a magyar fogalmakat adja közre zárójelben, ráadásul, a *Logicatskához* hasonlóan, tipográfiai differenciálást is alkalmaz: a zárójeles magyar nyelvű fogalmak kurzíválva szerepelnek. Martonfalvi György [Georgius T. Martonfalvus Transylvanus]: *Petri Rami dialecticae libri duo; perpetuis erotematibus; objectionibus, exemplis, ungarico idiomate et usuís resoluti et illustrati, ut tyro qui magnum illum atrium magistrum Petrum Ramum in dialectica imitandum sibi proposuit, brevi citra longam alterius χεῖραγώγῃav dialecticus fieri queat*. Utrecht, Wilhelmus Wier, 1658.

⁹⁸ Amesius műve konzekvensen kurzíválva emeli ki a kulcsfogalmakat. Ezek a terminusok nagy átfedést mutatnak azokkal, amelyekre Apáczai a bekezdésekben hivatkozásként utal, illetve a bekezdések után megad.

*hívattatnak.*⁹⁹ [Apáczai kiemelése.] Továbbá ezt látjuk az első rész 19. pontjában is: „Az ellenkezők avagy Oppositák azok amelyek nem csak tekintettel hanem voltaképpen is különböznek egymástól [...]”.¹⁰⁰ [Apáczai kiemelése.] Ezek a szöveghelyeken nincs tipográfiailag elkülönítve egymástól a magyar és a latin nyelvű terminológia, mindkettő egységesen kurzív.

A két munka szerkesztésbeli megoldásai közötti különbségek a később elemzendő, magyar nyelvű terminológiaalkotás szempontjából sem elhanyagolhatók: míg az *Encyclopaedia* csak szakaszonként, bekezdésenként szakítja meg a magyar nyelvű szöveg egységességét, s hangsúlyosabban elkülöníti egymástól a magyar és a latin nyelvű fogalmakat, addig a *Logicskában* sokkal inkább a két terminológia összefonódása, koegzisztenciája figyelhető meg. Ezáltal az *Encyclopaediában* a magyar nyelvű fogalomkészlet nagyobb fokú önállóságra tehet szert.

A népnyelv felé való nyitottság már Ramus, valamint korai követőinek munkásságát is kifejezetten jellemezte.¹⁰¹ Egy levelében Ramus – amelyet egy héttel 1572 augusztusában bekövetkező meggyilkolása előtt írt – arról számol Thomas Freigének, egyik későbbi biográfusának, hogy a hét szabad művészetet tárgyaló összes kézikönyvének népnyelvű fordítását tervezi.¹⁰²

Ramus dialektikájának átdolgozott kiadása 1555-ben elsőként franciául jelent meg (Antoine Fouquelin *Rhetorique Francoise* című kiadásával együtt, amely Talon retorikáját ültette át francia nyelvre), s ezt csak egy évvel később követte az átdolgozott dialektika latin nyelvű változata. Kees Meerhoff meglátása szerint Ramus népnyelvűség iránti elkötelezettsége összhangban áll azzal a Pléiade-költőcsoport (főként Pierre de Ronsard és Joachim du Bellay) által is képviselt humanista koncepcióval, miszerint egy nyelv tökéletességének mértéke az adott nyelven író szerzők kifinomultságának függvénye.¹⁰³ Ezáltal a klasszikus szerzők imitációja (fordítása-parafrázisa) a nyelv tökélesedése felé vezet el.¹⁰⁴ A népnyelvűség kérdése összefonódik azzal a – legkiterjedtebben Comeni-

⁹⁹ Apáczai: *Magyar Logicska*, 8.

¹⁰⁰ Uo., 11.

¹⁰¹ Ehhez részletesen lásd: Meerhoff, Kees: „Petrus Ramus and the Vernacular”, In: Reid, Steven J. – Wilson, Emma Annette (szerk.): *Ramus, Pedagogy and the Liberal Arts. Ramism in Britain and the Wider World*. London – New York, Routledge, 2011, 133–152.

¹⁰² Uo., 139.

¹⁰³ Ramus dialektikájának francia fordításához (*Dialectique*, 1555) az antik irodalomból származó példákat a Pléiade költőcsoport tagjai ültették át latinból franciára. Eckhardt Sándor: „Ramus és a Pléiade viszonyához”, *Egyetemes Philológiai Közöny*. 40 (1916)5, 301–305. Kecskeméti: *Rámizmus: a humanista műveltség felszámolása vagy megújítása?*, 10–11.

¹⁰⁴ Meerhoff: „Petrus Ramus and the Vernacular”, 142. Továbbá mind Guillaume Budé *Commentarii Linguae Graecae* (1529) című műve, mind pedig Ramus *Ciceronianusa*

us által kidolgozott pansophia-programban megnyilvánuló – törekvéssel, hogy a tudás minél nagyobb része (lehetőleg teljessége, az enciklopédia) váljon hozzáférhetővé a lehető legtöbb ember számára.¹⁰⁵

A népnyelvűség kiemelt szerepét Apáczai számára azonban nemcsak a rámiszta/posztrámista munkák közvetítették, hanem németalföldi professzora, Voetius is hangsúlyozta a vernakularitás fontosságát. Ahogyan Kiss Farkas Gábor is megállapítja, az arisztoteliánus és antirámista Voetius számos holland nyelvű teológiai értekezést írt, és ez „indíttatást és példát adhatott ahhoz is, hogy Apáczai népnyelven, magyarul írjon és adjon elő tudós témáról.”¹⁰⁶

A vernakularitás iránti igény azonban megfogalmazódott Apáczai közvetlen környezetében is: Geleji Katona István református püspök – akire Apáczai az *Encyclopaedia* praefatiójában úgy hivatkozik, mint aki lehetővé tette németalföldi tanulmányait¹⁰⁷ – *Magyar Grammatikatska*¹⁰⁸ című munkájában, amelyet 1645-ben megjelenő *Titkok titka* című prédikációs kötetéhez csatolt,¹⁰⁹ nemcsak a magyar helyesírás és ejtés kapcsán fogalmaz meg *observatiókat*, azaz szabályokat, hanem a magyarra fordítással kapcsolatban is: „Mindenek felett, egy summában, ez legderekasb és *fundamentumosb observatio* a Magyar szónak formáltatásokban, hogy amennyire lehet, az ember azon ügyekezzeék, hogy amiket a Deák egy igével kimond, ő is Magyarul kimondhassa.”¹¹⁰ Bán Imre monográfiájában listázza azokat a logikai kifejezéseket, amelyek Geleji Katona-féle fordítása hatást gyakorolhatott Apáczaira az *Encyclopaedia* (és ezáltal a *Magyar Logicska*) meg-

---

(1557) azért méltatja Cicerót, mert képes volt a görög nyelv és kifejezésmód gazdagságát átültetni a latin nyelvbe és ékesszólásba. Uo. 147–148.

¹⁰⁵ Vö. Hotson, Howard: „The Ramist Roots of Comenian Pansophia”, In: Reid, Steven J. – Wilson, Emma Annette (szerk.): *Ramus, Pedagogy and the Liberal Arts. Ramism in Britain and the Wider World*. London – New York, Routledge, 2011, 227–252, 231–232. Hotson összefüggést látat Ramus származása és fiatalkori anyagi helyzete, illetve a ramusi gondolkodás a szociális mobilitás előmozdítása iránti érzékenysége között is. Hotson: *The Reformation of Common Learning*, 9.

¹⁰⁶ Kiss: „Teológiai disputáció »Az első emberpár hitehagyásáról«, 204.

¹⁰⁷ „Postquam vero a Reverendissimo ac Clarissimo viro D. Stephano Gelei p. m. tunc Ecclesie Transsylvanicae Superintendente de me optime merito, Ecclesiae sumptibus instructus, atque ad maiores in studiis progressus faciendos in Celeberrimae Foederati Belgii Academiae missus essem [...]”. Apáczai: *Magyar Encyclopaedia*, *3^{r-v}. Bán Imre megállapítása szerint ezen kívül nincs több adat Apáczai és Geleji Katona kapcsolatára. Bán: *Apáczai Csere János*, 54.

¹⁰⁸ Geleji Katona István: *Magyar Grammatikatska. Avagy az igaz magyar írásban és szó-lásban kívántató néhány szükséges Observatiók*. Gyulafehérvár, [s. t.], 1645.

¹⁰⁹ Bartók: „Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk”, 32.

¹¹⁰ Geleji Katona: *Magyar Grammatikatska*, C3r.

írása során, valamint kiemeli, hogy Geleji Katona hatása valószínűsíthető Apáczai szóalkotásainak módozata mögött is.¹¹¹ Valószínűsíthetjük továbbá azt is, hogy a *Magyar Logicsatska* címadására is hatást gyakorolt a Geleji Katona-munka címe.

A népnyelvűség kiemelt szerepe – mind a magyar nyelv tökéletesítése, mind pedig a tudás „demokratizálása” szempontjából – az *Encyclopaedia* és a *Logicsatska* előszavában is megfogalmazódik. Az *Encyclopaedia* előszava arról számol be, hogy Apáczai az idegen könyvek olvasása közben arra a felismerésre jutott, hogy abból származik a magyar nemzet elmaradása más nemzetektől, hogy nem tanítja és tanulja a tudományokat anyanyelvén.¹¹² Ez motiválta Apáczait tudományos művek magyar nyelvre történő fordítására, és arra is, hogy azokat a különböző tudományokat egy egységes enciklopédikus műbe rendezze.¹¹³ Az előszó a kötet célkitűzését is ezzel összhangban jelöli ki: olyan munkát írni a hazai tanulóifjúság számára, amely a műveltség egészét anyanyelven fogja át.¹¹⁴

Apáczai a *Logicsatska* előszavában is azt hangsúlyozza, hogy a munka megírását a magyarországi oktatási viszonyok és tudományosság elmaradottsága¹¹⁵ tette szükségessé: „E gonosznan én a többi között három okait találván, tudniillik a jó, okos és hűséges tanítóknak; a jó tanítás módjának; és végezetre a Magyar nyelven írott könyveknek (kiváltképpen amelyek a Scholai állapotot néznék) rettenetes szűk voltát; [...] mivel az utolsóknak találtam ártalmasabb voltát, legelőször is annak akartam mérgét eloltani.”¹¹⁶ A tankönyvek hiányának orvoslása érdekében állította össze Apáczai – a *Logicsatska* előszavának tanúsága szerint – a *Magyar Encyclopaediát* is: „minden disciplinákat, és tudományokat egy summában foglalván és a Magyar Nemzetnek szeme eleibn adván [...] a Magyar Encyclopaediának írásához kezdtem volt.”¹¹⁷

¹¹¹ Bán: *Apáczai Csere János*, 380–383.

¹¹² „[...] in varios variarum nationum idiomatumque incido libros vernacule scriptos, quos ego non sine summa diuturna admiratione volvens atque revolvens, experior non esse mirum, illas doctrina et eruditione nobis praecellere, quum materna lingua omnes disciplinas legant, tradant, doceant, et discant.” Apáczai: *Magyar Encyclopaedia*, *3^v–*4^r.

¹¹³ „Hinc in scribendo grassari, ex omnique scientiarum genere (prima pericula facere volens) aliquid in Hungaricum sermonem traducere coepi.” Uo., *4^v.

¹¹⁴ „Qualitatem eius si res ipsa cuiquam non satis loquatur, authoris intentio palam facit, conatus namque sum librorum patria lingua scriptorum summam inopiam pro viribus ita sublevare, ut haberent studiosi unum, ex quo, et quidem materna lingua omnis eruditionis stamen tramamque derivarent.” Uo., *8^{r-v}.

¹¹⁵ „[...] a több keresztyén Nemzeteket a Magyar Nemzettel egybe kezdtem hasonlítani: csudálkoztam erősen rajta, hogy a tudomány dolgában mindazoktól olyan messze maradtunk.” Apáczai: *Magyar Logicsatska*, 2–3.

¹¹⁶ Uo., 3.

¹¹⁷ Uo., 3–4.

Az, hogy a tudományok között megkülönböztetett szerepet szükséges tulajdonítani a dialektikának, szintén rámista eredetű gondolat, és ez Apáczai munkásságában is erőteljesen megnyilvánul. Apáczai törekvése a rámista logika integrálására a hazai (akár alapfokú) oktatásba azonban nem egyedülálló: munkássága ebben a tekintetben is¹¹⁸ rokonítható Johannes Amos Comenius (Jan Amos Komenský, 1592–1670) cseh-morva származású filozófus és pedagógus törekvéseivel, aki éppen az *Encyclopaedia* és a *Logicatska* megszületésének ideje tájt tartózkodott Sárospatakon (1650–1654), hogy Lorántffy Zsuzsanna megbízásából segítse a kollégium újraszervezését. Comenius ekkor dolgozta ki a hétoztályos pánszofikus iskola oktatási programját is.¹¹⁹

Comenius ugyanis *Janua lingvarum* című munkáját – amely először 1631-ben jelent meg Lesznóban,¹²⁰ s ezt követően több magyar-latin nyelvű redakciót is készítettek belőle Erdélyben, valamint német nyelvű változata is népszerű volt¹²¹ – 1652-ben maga is átdolgozza, magyar nyelvű részekkel kiegészítve adja ki,¹²² s a szintén ez idő tájt Sárospatakon megfogalmazódó pánszofikus pedagógiai programjához igazítja. A *Janua* – Apáczaihoz hasonlóan népnyelvi alapokra építkezve – a (latin) grammatikába vezeti be, mintegy az oktatás első lépéseként, a tanulókat. Comenius grammatikája, ahogyan Szentpéteri Márton és Viskolcz Noémi is megfogalmazzák, „olyan mondatelvű grammatika, amely rögtön egy sajátos, gyermekeknek szóló enciklopédiával kapcsolja össze a nyelvtani szabályok, illetve a szótár szavainak megtanulását és használatát.”¹²³

¹¹⁸ Az anyanyelvűség és az enciklopédikuság szempontjából Howard Hotson is felhívja a figyelmet Apáczai *Encyclopaediájának*, valamint Comenius *Theatrum universitatis rerum* című munkájának „megdöbbentő családi hasonlóságára” („striking family resemblance”). Hotson: *The Reformation of Common Learning*, 354, 75. lj.

¹¹⁹ Szentpéteri Márton – Viskolcz Noémi: „Egyetemes tudomány Erdélyben: Alsted, Bisterfeld és Comenius. 1655: Apáczai Csere János: *Magyar Encyclopaedia*”, In: Szegedy-Maszák Mihály (főszerk.), Jankovits László – Orlovsky Géza (szerk.): *A magyar irodalom története*, I. Budapest, Gondolat Kiadó, 2007, 501–513, 509.

¹²⁰ Comenius, Johannes Amos: *Janua lingvarum reserata. Sive seminarium lingvarum et scientiarum omnium. Hoc est compendiosa latinam (et quamlibet aliam) linguam, una cum scientiarum artiumque fundamentis, perdiscendi methodus, sub titulis centum, periodis mille, comprehensa.* Leszno, [s. n.], 1631.

¹²¹ Bartók: „Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk”, 36–40.

¹²² RMK I. 860. Comenius, Johannes Amos: *Eruditionis Scholasticae Pars II. Janua Rerum et Lingvarum Structuram externam exhibens. In usum Scholae Patakinæ edita.* Sárospatak, Georgius Renius, 1652.

¹²³ Szentpéteri–Viskolcz: „Egyetemes tudomány Erdélyben”, 510.

A *Janua* pataki kiadásával egyidőben keletkeztek Comenius iskolai színdarabjai is (*Schola ludus*), amelyek szintén a nyelvoktatást segítették elő, és amelyeket azonban csak Comenius távozása után, 1656-ban adtak ki Sárospatakon.¹²⁴ Emellett, miként Bakos József feltárta, Comenius már a *Janua* 1652. évi, pataki kiadásának részeként és a *Schola ludus*ban is közölt képeket az *Orbis pictus* című, 1658-ban Nürnbergben megjelenő illusztrált tankönyvből.¹²⁵

A Sárospatakon megjelent 1652. évi *Janua* tehát – a *Magyar Encyclopaedia* nyomtatásának kezdete előtt egy, s a *Logicatska* kiadása előtt két évvel – Apáczai munkáihoz hasonlóan a legfiatalabb korosztály népnyelvi megalapozottságú oktatását tűzi ki célul. A három mű közül a *Janua* vállalkozik, mind témájában, mind módszerét illetően, a legalapvetőbb ismeretek átadására. A *Janua* az oktatás megkezdését teszi lehetővé: a grammatikába (azaz a tradicionális *trivium* első tantárgyába) vezet be, valamint megkezdí a latin nyelv szisztematikusan oktatását is. Comenius pataki *Janua*-kiadásában (az enciklopédikus rész helyett) a kötet elejére a latin-magyar szótár kerül, amelyet Comenius Alsted nyomán *sylvának* nevez¹²⁶ („Aditus Ad Latinae lingvae sylvam / Elmenetel A Deáki nyelvnek Erdőjére”).¹²⁷ A *Janua* szótár részében Comenius, bár betűrend szerint, de olyan logikai fogalmaknak (pl. *argumentum* – mutató ok; *causa* – ok; *genus* – nem [faj]; *modus* – mód; *analogus* – egyenlő, egyezés; *methodus* – tudomány; *syllogismus* – okból szőtt rendes beszéd) is közli a magyar megfelelőjét, amelyeknek módszeres lefordítására Apáczai az *Encyclopaedia* II. és III. részében, valamint a *Logicatska*ban vállalkozik. A *Janua* különböző kiadásainak és Apáczai munkáinak összevetésére jelen dolgozatban nincs mód.

A *Janua* 1652. évi megjelenése felől szemlélve az *Encyclopaedia* és főként a *Logicatska* kiadása is más megvilágításba kerül: Apáczai művei illeszkednek a Comenius által felvázolt, a népnyelvű oktatás fontosságát hangsúlyozó, enciklopédikus igényű pedagógiai programba, a *Logicatska* pedig ráadásul, mintegy a *Janua* folytatásaként, (a *trivium* hagyományos oktatása szerint haladva) a grammatikát követő logikai stúdiumokat tárgyalja.

Apáczai az *Encyclopaedia* előszavában utal a szerkesztés tudatosságára: a műben a tudományok bemutatása természetes rend, elrendezés mentén valósul

¹²⁴ Uo., 510–512.

¹²⁵ Bakos József: „Comenius tankönyvei: II. A *Janua*”, In: Bende Sándor (szerk.): *Az Egri Tanárképző Főiskola tudományos közleményei II.* Eger, Egri Tanárképző Főiskola, 1964, 171–209, 183–184.

¹²⁶ Szentpéteri–Viskolcz: „Egyetemes tudomány Erdélyben”, 510.

¹²⁷ Comenius: *Eruditionis Scholasticae Pars II. Janua Rerum et Lingvarum Structuram externam exhibens*, 9v.

meg.¹²⁸ Apáczai azáltal, hogy az anyag elrendezése kapcsán a természetességre hivatkozik („prius naturae [...] disponerem”) a *dialectica naturalis* ramusi gondolatához kapcsolódik; azaz az *Encyclopaedia* strukturális alapelveként, módszereként határozza meg a logikát. Ennek ellenére, amikor Apáczai az *Encyclopaedia* használatát, a tanulás kívánatos sorrendjét ismerteti, akkor a logikai részt a karteziánus metafizikával együtt a tanulmányok végére pozicionálja.

Apáczai mellett érvel a *Oratio de studio sapientiae* című beszédben is – amelyet 1653 novemberében tartott, gyulafehérvári professzorrá avatásának alkalmából („[h]abita cum Recturam in Illustri Collegio Albensi susciperet”), s az *Encyclopaedia* mellékleteként jelent meg 1655-ben –, hogy az alapvetőbb tudományok (a logika, a retorika, és grammatika) tanítását és tanulását meg kell előznie a többi tudomány tanításának, amelyek mintegy anyagául szolgálnak az eszközként (*instrumentum*) felfogható, alapvető tudományoknak.¹²⁹ A dialektika/logika azonban más (bár nem ellentétes) pozíciót is felvesz az *Oratió*ban, s ez érvényesül az 1654-ben, Gyulafehérvárott megjelenő *Magyar Logicskában* is: a logikában való elmélyülés nélkül a dolgokról való beszéd érvénytelen, ér-telmentlen, s így a logika tanulása alapvetőbbnek mutatkozik a többi tudomány megismerésénél.¹³⁰

---

¹²⁸ „[...] quam Hungaris sermone hungarico omnes scientias communicarem, novum librum elaborare coepi [...] in eo prius naturae convenienter disponerem”. Apáczai: *Magyar Encyclopaedia*, *6’.

¹²⁹ „Cave autem putes me Grammaticam, Rhetoricam et Logicam prorsus repudiare, minime gentium, amator certe et cultor assidus utriusque sum, sed iudico aut eas cum mox dictis coniungendas esse, aut postponendas et illis perceptis discendas. Quum haec non sine ratione a plerisque reliquis collatae, illatum instrumenta potius quam partes sint iudicare. Atqui quemadmodum artifex aliquis dum instrumenta duntaxat habet miser est: sic dum nostri discipuli instrumentales solum modo perdidicerunt artes, nulli sunt. E contra vero quanti brevissimo evaderent tempore, si realibus praemissis et quasi aedificiis totius materia amplissima comparata, postea lapides Logicae congruentiores eligerentur et inter se disponerentur; Grammatica ceu coemento obducerentur, per Rhetoricam autem omnis generis coloribus floribus et formis domus condecoretur?” Apáczai: *Magyar Encyclopaedia*, 451–452.

¹³⁰ „Quid vero tandem de Dialectica arte scilicet artium et scientia scientiarum dicendum? quae (quatenus naturalis) cum nihil sit aliud quam disputamus et ratiocinamur [...] quae omnes omnium omnino rerum rationes in genere invenire, easque naturae suae congruenter disponere doceat: prae immensa ipsius maiestate et amplitudine, linguam cum calamo sufflaminati sponte sinam, ne infra eius dignitatem quicquam mihi excidat, hoc unico contentus elogio: quod uti *porta[e] Mirabunda videt vacca recintis opus*; Oportet nos ad omnia instar brutorum ob stupescere nisi logico instrui nos sinamus lumine. Et hoc operam demus ut nihil cogitemus, nihil loquamur, nihilque agamus, ubi logicae virtutem clarissime non deprehendamus sentiamus ac videamus.” [Apáczai kiemelése.] Uo., 423. – A kurziváltan kiemelt idézet Rodolphus Goclenius

A *Magyar Logicsatska* a tudományok alapjaként jelöli ki a logikát, amelynek a megismerése híján a többi sem érthető meg: „A dolgoknak tudásokban bölcsességnek álló [...] némely része közönséges, melynek tudása szükségképpen megkívántatik a többire, s ilyen a Logica”.¹³¹ A logika tehát olyan tudás, amely a többi tudományra (amelyeket Apáczai tételesen fel is sorol) nézve is elengedhetetlen. Ez a szöveg hely analóg Bisterfeld *Elementa logica* című gyulafehérvári tankönyvének első fejezetével, amely szintén felsorolását adja azoknak a diszciplínáknak, amelyek bázisul a logikát határozza meg: „Cum Logica sit ars, tota constistit in usu, qui per universam encyclopaediam, id est, theologiam, jurisprudentiam, medicinam, philosophiam, ac mechanicam, omnesque status

---

Gulielmus 1576-ban írott epigrammájából származik: „Aspicimus rerum naturam, ut nobile portae / Mirabunda videt vacca recentis opus.” Goclenius szövege a Ramus-tanítvány Scribonius *Rerum physicarum* című munkájában, az előszó részeként került kiadásra. Az epigramma a logika nélkülözhetetlenségét tematizálja az összes tudomány számára, azaz Apáczai nemcsak a hasonlatot veszi át, hanem azonos kontextusban is szerepelteti, mint Goclenius: „Si Logicen tollas, sublata scientia cuncta est: / Et, si quid remanet, fabula et umbra manet.” Scribonius, Adolphus: *Rerum physicarum, iuxta leges logicas methodica explicatio*. Frankfurt am Main, Andreas Wechelus, 1577, 35–36. Emellett Apáczai beszédében két olyan képet is felhasznál, amelyeknek a forrása valószínűsíthetően Goclenius ezen epigrammája. Apáczai Prométheusznek tulajdonítja Platon Philébosza nyomán – a tűz ellopása mellett – a logika ellopását is: „Hic per [...] Graecis celeberrimo Promotheo originem dedit. Per quem, ut Socrates in Philebo Platonis ait, donum illud Deorum (Logica methodus) una cum igne clarissimo delapsus est.” Apáczai: *Magyar Encyclopaedia*, 427. Ugyanez az utalás Goclenius epigrammájában is szerepel: „Tollatur lumen Logices igitur Promethei: / Et parvus tenebris Mundus opertus erit.” Scribonius: *Rerum physicarum*, 35. – Apáczai ezen felül úgy jellemzi Ramust mint aki megtisztította az arisztotelészi filozófiát, és az igazság fényével elűzte a kimérai sötétséget („Petrum Ramum qui sinceriori philosophiae iam tum animam agenti, opem ferret, a quisquiliis sequioris seculi repurgaret, falsas et Christianae veritati repugnantibus opiniones refutaret, tenebras cymmerias luce veritatis dispelleret, confusumque philosophorum chaos, lumine artificiosae methodi in pulchrum ordinem redigeret.” Apáczai: *Magyar Encyclopaedia*, 436.) Ezzel analóg módon a Goclenius-szöveg a logika (és a fény) elvesztése utáni káoszt többek között a kiméria képével szemlélteti: „Et rude regnabit, quid fuit ante, chaos. / Et sine norma ibit, sine lege, sine ordine certo, / Omne quod a nobis instituetur opus / Ac quid erunt artes? quid erunt? monstrosa Chimaera”. Scribonius: *Rerum physicarum*, 35. – Az idézet és az utalások forrásának azonosítása kiegészítheti Bán Imre azon feltételezését, miszerint Apáczai az *Encyclopaedia* megírása során Scribonius *In physicam* című munkáját használta, mivel ebben a kiadásban nem szerepel a citált Goclenius-epigramma, azaz e mellett a mű mellett érdemes volna összehasonlítani az *Encyclopaedia* természettudományos fejezeteit az epigrammát közlő *Rerum physicarum*mal is.

¹³¹ Apáczai: *Magyar Logicsatska*, 7.

vitae humanae spargitur.”¹³² Bisterfeld tehát, Apáczaival analóg módon, az összes tudományra nézve szükségés alapként határozza meg a logikát.

Amesius pedig, az enciklopédia fogalmát meghatározva, így fogalmaz a *Demonstratio logicae verae Prolegomenā*jának utolsó bekezdésében: „Harum omnium artium comprehensio, qua res emanant ab ente primo, et ad ipsum denuo redeunt, *Encyclopaedia* nominatur; cujus catenae circularis primus annulus est *Dialectica* et ultimus *Theologia*.”¹³³ [Amesius kiemelése.] Az enciklopédiában mint láncban az első láncszemet tehát a dialektika, az utolsót pedig a teológia testesíti meg, a dialektika tudománya ezáltal a Szentírás értelmezéséig vezet el.

Mindebből arra következtethetünk, hogy Apácza a *Logicskát* olyan alapozó jellegű tankönyvnek szánta, amely megelőzi az *Encyclopaedia* oktatását.¹³⁴ Ezt a törekvést tükrözi a rámista logika megértését segítő gyermeki példák beillesztése, valamint a Fortius művét dialógussá formáló második rész is, amely a tanulmányok kezdetén állókat buzdítja: „elsőben a Ramus Logikáját magyarul írván le, szép könnyű és többire gyermeki példákkal világosítottam meg: a másikban pedig a Fortius nyomdokát követvén az Ifjúságot a szorgalmatos tanulásra igyekeztem felindítani.”¹³⁵

Bán Imre megállapításával ellentétben tehát megkockáztathatjuk azt a feltételezést, hogy a *Logicska* szövege nem az *Encyclopaedia* II. és III. része előtt, hanem azt követően nyerhette el végleges formáját, és éppen az *Encyclopaedia* (és különösen annak dialektikai tárgyú részei) jobb megértését tűzhetette ki céljaul. A továbbiakban ennek a bizonyítására teszek kísérletet az *Encyclopaedia* II. és III. részének, valamint a *Magyar Logicska* Ramus logikáját átültető egységének az összehasonlítása által, a fogalmak megalkotásának folyamatára fókuszálva.

Az *Encyclopaedia* logikai tárgyu II. és III. részének fő forrása Amesius (Ramus *Dialecticáján* alapuló) *Demonstratio logicae verae* című szövege.¹³⁶ Hazagh Mi-

---

¹³² Bisterfeld: *Elementa logica*, 3.

¹³³ Amesius: *Demonstratio logicae verae*, 6.

¹³⁴ Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy a *Logicska* bizonyos részei ne lehettek volna már lefordítva, akár az *Encyclopaedia* megírása előtt is. Az előszóban Apácza úgy nyilatkozik, hogy „e két rövid és kicsin munkácskámot még odafel laktomban írogattam volt”. Apácza: *Magyar Logicska*, 4. Azaz Apácza németalföldi tartózkodása alatt már bizonyos részletek elkészültek a későbbi *Magyar Logicskából*.

¹³⁵ Uo., 5.

¹³⁶ Apácza *Encyclopaediájának* terminológiája is szorosan követi Amesius *Demonstratio logicae verae* című művét. A szövegek fogalomkészletének összehasonlításakor azonban mutatkozik egy eltérés, amelyet sem Hazagh, sem Bán nem említ: Apácza az *Encyclopaedia* III. részének XVII. 7. pontjában bár a *Demonstratio* mondat szerkezetét fordítja,

hály Amesius teológiájának és logikájának Apáczai *Encyclopaediájára* gyakorolt hatását vizsgáló tanulmányában azonosítja az *Encyclopaedia* egyes locusainak pontos forrását.¹³⁷ Bán Imre monográfiájában elfogadja Hazagh megállapításait, illetve annyiban módosítja azokat, hogy a II. rész első szakaszának 2–9. pontjait – amelyeket Hazagh kihagy elemzéséből – Bán Ramus *Dialecticájából* szár-

---

a fogalmak, amelyeket a bekezdés hivatkozásai megjelölnek (az *analysis* és a *genesis*) mégsem ebből az Amesius-munkából származnak, valamint az *Encyclopaediába* bekerül zárójeliesen ezeknek a fogalmaknak a meghatározása is: „Annakokáért az *a* elbontás (mely az elegeyekről a maga színént valóra megyen) és az *b* egyberakás (mely a maga színént valókról az elegeyekre megyen) nem kétféle elrendelés hanem két cselekedet csak, melyek azon egy mondásban gyakoroltathatnak, és ebben az egy elrendelésben mindketten megtartatnak.” [Apáczai kiemelése.] Az „*a*” hivatkozás (*elbontás*) az *analysis* fogalmát, a „*b*” (*egyberakás*) pedig a *genesis* fogalmát jelöli meg. Apáczai: *Magyar Encyclopaedia*, 26. – Ehhez képest Amesius *Demonstratiójában* a *resolutio* és a *compositio* fogalmak szerepelnek a vonatkozó szöveghelyen: „Resolutio igitur et compositio non sunt duae methodi, sed duae actiones, quae possunt in uno axiomete exerceri, et in hac unica methodo quodammodo observantur ambae.” Amesius: *Demonstratio logicae verae*, 44. – Egy másik Amesius-műben azonban, a *Technometriában* éppen ezeket a fogalmakat (a *resolutiót* az *analysis*szel, a *compositiót* pedig a *genesis*szel) azonosítja egymással Amesius, s az Apáczai által zárójelben közölt magyarázatok is megtalálhatók itt: „17. Genesis enim, est progressus regularis a simplicibus ad composita, haec ex illis constituendo. 18. Analysis est regressus regularis a compositis ad simplicia, illa in haec resolvendo.” Amesius, Guilielmus: *Technometria. Omnium et singularum artium fines adaequate circumscribens*. London, Milo Flesher, 1633, 6. A *resolutio* és az *analysis* egymásnak való megfeleltetése az arisztotelészi logikára jellemző, *compositio* megfelelője azonban az arisztotelianus tradícióban a *synthesis* (és nem a *genesis*). A *synthesis* fogalma helyett a *genesis* alkalmazása Ramus terminológiai újítása. Vö. Walton, Craig: „Ramus and Socrates”, *Proceedings of the American Philosophical Society*. 114 (1970)2, 119–139, 131. Valószínűsíthető tehát, hogy ezen a ponton Apáczai Ames *Technometriájának* felhasználásával fordított, amely az *Encyclopaedia* VIII. részének (*A Tsinálmányokrol*), valamint Apáczai *Philosophia naturalisának* is forrása. Bán: *Apáczai Csere János, 273–274*; Kiss Farkas Gábor: „Ames és Apáczai: az eklektikus filozófiai gondolkodás lehetséges elméleti keretrendszereiről a 17. századi Magyarországon”. Megjelenés alatt a *Különbég* folyóirat jelen számában. – A két módszer, az *analysis* és a *synthesis* együttes alkalmazásának – amely Zabarella legnagyobb vívmánya – hazai recepciója nem Apáczaival kezdődik: Enyedi György és Pázmány Péter műveiben már az 1590-es években megtalálható. Vö. Simon József: „Pázmány és Zabarella”, In: Békés Enikő – Kasza Péter – Kiss Farkas Gábor – Lázár István – Molnár Dávid: *A reformáció és a katolikus megújulás latin nyelvű irodalma*. Convivia Neolatina Hungarica (3). MTA BTK ITI, Budapest, 2019, 217–228; valamint Uő.: *Explicationes explicationum. Filozófia, irodalom és egzisztencia Enyedi György életművében*. Budapest, Typotex, 2016, 97–100.

¹³⁷ Hazagh: „Az első magyar enciklopédia angol forrásai”, 157–170.

maztatja.¹³⁸ A későbbiekben azonban látni fogjuk, hogy a I. 2–9. pontok kapcsán Bán forrásmegjelölése felülvizsgálatra szorul.

Az I. szakasz 1. pontjának forrását azonban sem Hazagh Mihály, sem Bán Imre nem azonosítja: „Amik az Embernek az Isten, maga elméje és a testi dolgok körül tudni szükségesek, azok vagy dolgok vagy szók. A dolgok pedig vagy azoknak közönséges tekintetek vagy magok a dolgok.”¹³⁹ Ehhez nagyon hasonlóan fogalmaz a *Logicatska* bevezető része is: „A Tudomány, mely az embert bölcsé teszi, áll a dolgoknak és némely nyelveknek (melyeknek módjáról a Grammatica és Rhetorica tanít) tudásában.”¹⁴⁰ Az *Encyclopaedia* és a *Logicatska* ezen bevezető passzusai Comenius fentebb említett sárospataki *Januájának* enciklopédikus részének (*In januam linguae latinae*) elejével állíthatók párhuzamba:

1. Lector amice Salve. 2. Si rogas, quid sit esse Eruditum? Respondeo, Nosse differentias Rerum, et Posse signare rem quamquam propriam appellatione suam. 3. Nihilne praeterea? Nihil adeo: Is posuit fundamentum Eruditionis totius, qui predidicit Nomenclaturam Rerum. 4. Nam Vocabula sunt notae Rerum: Verbis recte perceptis, Res percipiuntur: Et utrumque discitur melius junctim, quam separatim.¹⁴¹

Comenius tehát a műveltség (*eruditio*) fogalmát a dolgok és a dolgok megfelelő nevének tudásában határozza meg, és ez tökéletesen egybevág a *Logicatska* bevezetőjének és az *Encyclopaedia* II. része I. 1. pontjának idézett mondataival a tudomány, a tudás mibenlétéről. Azáltal, hogy Apáczai mind az *Encyclopaediában*, mind a *Logicatskában* a szavak és a dolgok összefüggésrendszerében értelmezi a logikát, munkái a Comenius által felvázolt keretek közé is beilleszthetők. Ez megerősíti azt is, hogy Apáczai ezen műveit ne elszigetelt, egyedi törekvéseként kezeljük, hanem mint tevékeny résztvevői a korabeli Erdélyben egy egységes, posztrámista alapokon nyugvó pedagógiai program létrejöttének.

Apáczai munkáinak a kortárs tendenciákhoz való szoros kapcsolódását mutatja az is, hogy 1653-ban – azaz abban az évben, amikor megkezdődött *Encyclopaedia* nyomtatása Utrechtben – Váradon egybeszerkesztve jelent meg Ramus dialektikájának és öt Amesius műnek (köztük a *Demonstratio logicae verae*) a

¹³⁸ Bán: *Apáczai Csere János*, 195. Bán felvetése nem mond ellen Hazagh elemzésének, aki a szöveghelyek azonosításából kihagyja a II. rész első szakaszát.

¹³⁹ Apáczai: *Magyar Encyclopaedia*, 5.

¹⁴⁰ Apáczai: *Magyar Logicatska*, 7.

¹⁴¹ Comenius: *Eruditionis Scholasticae Pars II. Janua Rerum et Lingvarum Structuram externam exhibens*, 411r.

kiadása.¹⁴² A kiadvány szerkesztésében valószínűsíthetően meghatározó szerepe lehetett Tarpai Szilágyi Andrásnak, a váradi schola logikatanárának.¹⁴³ Az Apáczai által felhasznált mindkét szerző és dialektikai munka tehát nemcsak ismert volt a hazai befogadóközönség számára, hanem latin nyelven kiadásra is kerültek.

Az *Encyclopaedia* második részének I. 2. pontja is, analóg módon a fentebb elemzett bevezető jellegű textusokkal, arra mutat rá, hogy a logika elengedhetetlen más dolgok megismerése szempontjából: „A tekintet a dologban oly mód, mellyel egyik dolog a másikat nézi. Mineműk akármely dologban is sokan vannak és az elmét a dolognak ismeretire viszik, minekutána feltaláltattak és megértettettek.”¹⁴⁴ A tekintet (azaz az argumentum) teszi megismerhetővé a dolgot az elme számára. A tekintet meghatározását a *Logicatskában* így találjuk: „A Tekintetek hívatatnak argumentumoknak, melyeknek némelyike a dologban benne vagyon, némelyike pedig nincs, hanem mástól valakitől adatik a dolognak megmutatására.”¹⁴⁵

Bán Imre megállapítása szerint mindkét szöveghely Ramus *Dialecticájának* fordítása. Ramus meghatározása alapján azt nevezzük argumentumnak, ami valami más megmutatására van felhasználva („[a]rgumentum est quod ad aliquid arguendum affectum est”).¹⁴⁶ Ramus két fajtáját különíti el az argumentumoknak: a retorika/dialektika művészetén belüli érvet (*argumentum artificiale*), amely önmagát bizonyítja (quod sese arguit), valamint ezen a művészetén kívüli érvet (*argumentum inartificiale*). A *Logicatska* tehát Ramus dialektikája mentén halad, ám az *argumentum artificiale* és *inartificiale* értelmezése a *Logicatskában* analóg azzal, ahogyan Amesius határozza meg ezeket a fogalmakat: „Argumentorum alia in se vim habent arguendi, quia sunt in ipso artificio rei atque adeo possunt ab artifice beneficio artis investigari: aliud vero non habet in se, sed ad se assumit aliunde, quia est extra artificium rei et ab artifice commodato tenetur: illud argumenti genus dicitur *Artificiale*, hoc autem *Inartificiale*.” [Amesius kiemelése.]

---

¹⁴² RMK II. 799; RMNY 2507. *Petri Rami [...] Dialecticae libri duo – Guilielmi Amesii [...] Technometria – Guilielmi Amesii [...] Demonstratio logicae verae – Guilielmi Amesii [...] Theses logicae – Guilielmi Amesii [...] Disputatio theologica de perfectione S. S. Scripturae [...] conscripta olim ac defensa a Guilielmo Barleo*. Nagyváradi, Szenci Kertész Ábrahám, 1653.

¹⁴³ Tarpai Szilágyi mellett feltételezhetően Szatmári Baka Péter és Enyedi Sámuel, Tarpai Szilágyi váradi tanárkollégiai vetek részt a sajtó alá rendezésben. Bartók: „Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk”, 89.

¹⁴⁴ Apáczai: *Magyar Encyclopaedia*, 5.

¹⁴⁵ Apáczai: *Magyar Logicatska*, 7.

¹⁴⁶ Ramus: *Dialecticae libri duo*, 5–6.

Az *Encyclopaedia* fentebb idézett argumentum-meghatározása közelebb áll Amesius szövegéhez: „Simplices istae rationes dicuntur argumenta: quia affectum vel aptitudinem habent ad aliud aliquid arguendum: id est respectu vel habitudine feruntur ad aliud aliquid: et eum a quo recte intelliguntur ad cogitationem illius secum ferunt.”¹⁴⁷ Amesius *argumentum*-fogalma, az *Encyclopaediában* található definícióhoz hasonlóan, azt hangsúlyozza, hogy az *argumentum* a dolog megértését segíti elő, az *artificiale-inartificiale* megkülönböztetést azonban nem találjuk meg az *Encyclopaediában*. Valószínűsíthető tehát, hogy mind az *Encyclopaedia*, mind pedig a *Logicatska argumentum*-meghatározásának részben Amesius lehetett a forrása. Az *Encyclopaedia* II. részében található I. szakasz további pontjainak is találjuk megfelelőjét Amesius művében, viszont Apáczai fordítása ezeken a szöveghelyeken közelebb áll Ramus dialektikájának felsorolásszerű szövegéhez.

Ennek ellenére nem jelenthető ki, hogy ezeket a részeket közvetlenül Ramus dialektikájából fordította volna Apáczai, hiszen mind az *Encyclopaedia*, mind pedig a *Logicatska* logikai tárgyú részeinek fordítása kihagyásos fordításként jellemezhető, bár a két munkamódszer között különbségek is mutatkoznak. Apáczai fordítási metódusának elemzésére nem egészen pontos a Bán Imre által alkalmazott, Horváth Cyrill dolgozatából átvett *kivonatolás*, azaz a lényeges részeket összefoglaló fordítás.¹⁴⁸ Apáczai mind az *Encyclopaedia* dialektikai tárgyú részei, mind pedig a *Logicatska* szövegének megalkotása során a forrásszövegek bizonyos részeinek (bekezdéseinek, mondatainak, mondatrészeinek) szöveghű, pontos fordítását adja, míg más szövegrészek „átugrásra” kerülnek, s teljesen kimaradnak a magyar nyelvű textusból. Apáczai munkamódszerének szemléltetésére egy rövid példa bemutatásával teszünk kísérletet. Az alábbi táblázatban az *Encyclopaedia*, a *Logicatska* és forrásszövegeik az *axioma* fogalmát bevezető részeit közlöm a dialektika *dispositiót* tárgyaló egységének elejéről (az *Encyclopaedia* III. része, a *Logicatska* II. része). Azokat a szövegegységeket, amelyek nem szerepelnek az Apáczai-művekben, aláhúzással emeltem ki:

¹⁴⁷ Amesius: *Demonstratio logicae verae*, 7. Az Amesius-szöveg az *argumentumot* *respectusként* – azaz *tekintésként* – értelmezi, ami kiindulási alapot adhatott Apáczainak az *argumentum* fogalmának magyarra fordításához. Ez a momentum megerősíti azt, hogy ezen szöveghely forrásának Amesius szövegét tartjuk. Ezért a meglátásért Simon Józsefnek tartozom köszönettel.

¹⁴⁸ Az *Encyclopaedia* fordítási módszeréről azt fogalmazza meg összefoglalóan Bán Imre, hogy: „[a] »kevés helyen sokat adni« törekvés, a terjedelmes források folytonos sűrítő kivonatolása Apáczai stílusát jórészt megfosztja a szemléletességtől, a fordulatosságtól, a retorikai dísztlől.” Bán: *Apáczai Csere János*, 384. Vö. Uo., 181. A *Logicatska* fordítási módszerét Bán Imre az *Encyclopaediához* hasonlóan ítéli: Ramus munkájának fordításakor „[a]z összevonásokban, rövidítésekben Apáczai az *Enciklopédiában* már megismert önállósággal jár el.” Uo., 423.

<p>Ramus: <i>Dialecticae libri duo</i>, 61–62.</p>	<p>Apáczai: <i>Magyar Logicsatska</i>, 16.</p>
<p><u>Cap. I. Quid iudicium.</u> <u>Adhuc prima dialecticae artis pars fuit Inventione: pars altera sequitur in iudicio: iudicium est secunda pars Logicae de disponendis argumentis ad bene iudicandum: Certa enim dispositionis regula unumquodque iudicatur: unde haec pars Logicae, et iudicium et dispositio pro eodem dicitur.</u></p> <p><u>Cap. 2. De axiomatis affirmatione ac negatione.</u> Iudicium est axiomaticum vel dianoeticum. Axioma est dispositio argumenti cum argumento, qua esse aliquid aut non esse iudicatur. Latine enuntiatum, enuntiatio, pronuntiatum, pronuntiatio, effatum dicitur.</p>	<p>1. <i>Immár következnek az tekinteteknek (argumentumoknak) egybefoglalása; Mely foglalása avagy csak magán mondattatik ki avagy elmélkedés által mással. A magán való foglalás (axiomának) hiteles mondásnak hivatik. Az magán kimondatott helyes mondás az, amelyben egy tekintet mással foglaltatik egybe, és annak igazsága vagy nem igazsága (hamissága) megítéltetik.</i></p>
<p>Amesius: <i>Demonstratio logicae verae</i>, 28.</p>	<p>Apáczai: <i>Magyar Encyclopaedia</i>, 17–18.</p>
<p>76. <u>Axioma proprie notat eam sententiam, qua approbatione digna putatur (vox enim existimationem et dignitatem sonat; et non male veritur pronuntiatum homonarum) cum igitur et illud complectatur quod Enuntiatum. Pronuntiatio etc. et simul etiam indicet, quaenam sententiae ex hac doctrina iudicentur, illae nempe quae non indigent approbatione, sed per se fide dignae sunt; idcirco aptissima vox est quae huic dispositionis parti accomodatur.</u></p> <p>77. <u>Cum axioma semper lucem claram prae se ferat, proponit tantum vel declarat argumenta illa quae vinculo aliquo inter se connectuntur; neque probat quicquam sed iudicat rem esse, vel non esse; id est, declarat et exponit.</u> [Amesius kiemelése.]</p>	<p>II.1. A <i>a</i> hiteles (megnyugotó) mondás tulajdonképpen az, amely mindenektől illendőnek ítéltetik, hogy bevétessék. 2. Mivel a hiteles mondás mindenkor világos, csak azokat a tekinteteket foglalja be magába, amelyek valamely kötővel egymás között egybekötöttettek; nem is próbál semmit hanem megítéli ha a dolog úgy vagyon-e vagy nincs. [...]</p> <p>a <i>Axioma</i>. [Apáczai kiemelése.]</p>

1. táblázat

Mindkét szöveg fordításában látványos az, hogy Apáczai a szövegalkotás során kétféle stratégiát érvényesít: míg bizonyos szövegegységeket teljes szöveghűséggel, szóról szóra fordít, addig másokat egyáltalán nem fordít le, s ezek kimaradnak a magyar nyelvű szövegből, utalás sem történik rájuk. Ez a módszer a *Logicsatskában* kiegészül azzal, hogy esetenként Apáczai új mondatstruktúrákat épít Ramus dialektikájának szövegből. Ez a szerkesztésmód figyel-

hető meg például az „[i]mmár következík az tekinteteknek (argumentumoknak) egybefoglalása” mondatrész fordítása során.¹⁴⁹

Az, hogy Amesius szövege maga is nagy mértékben támaszkodik Ramus logikájának fogalomhasználatára – miként az a fönti táblázatból is látványos –, nem alkot új fogalmakat és distinkciókat, csupán újrafogalmazza és magyarázza a ramusi terminológiát,¹⁵⁰ könnyen összehasonlíthatóvá teszi az *Encyclopaedia* és a *Logicatska* szerkesztési és fordítási megoldásait. Már az argumentum definiálása során is nyilvánvaló az a fentebb említett különbség a két munka között, hogy a *Logicatskában* sokkal hangsúlyosabban van jelen a latin nyelvű terminológia, az *Encyclopaediában* pedig nem is éri szükségét annak Apáczai, hogy az *argumentum* szót akár lábjegyzetesen is megadja. Ezzel szemben a *Logicatskában* – amelyben, ahogy fentebb említettem, általában zárójelben szerepelnek a latin terminusok – a *tekintet* fogalmát olyannyira fontosnak ítéli Apáczai, hogy latin megfelelőjét is beemeli a főszövegbe: „A *Tekintetek hívattnak argumentumoknak*”.¹⁵¹ [Apáczai kiemelése.]

Ugyanez figyelhető meg a *consentanea* és a *dissentanea* fogalmak esetében. A *Logicatska* I. részének 6. pontja a főszöveg részévé teszi a latin és a magyar fogalom azonosítását: „A *magánvalóknak tekintetek vagy megegyezők, melyek Consentaneáknak mondatnak: vagy meghasonlók, melyek Dissentaneáknak hívattnak*.”¹⁵² [Apáczai kiemelése.] Ezzel szemben az *Encyclopaedia* csak a *consentanea* fogalmat nevezi meg, s azt is csak lábjegyzetesen: „7. A csupáncsak egymást nézők vagy egyesek vagy egyenetlenek. 8. Az *a* egyesek vagy igen vagy nem annyéra egyesnek.”¹⁵³ [Apáczai kiemelése.] (Az *egyesek* fogalmát megelőző „a” betűvel jelzett hivatkozás a *consentanea* fogalomra utal.)

Feltűnő továbbá az idézett részekben, hogy míg a *Logicatska* szövege a *megegyezők-meghasonlók*, addig az *Encyclopaedia* az *egyesek-egyenetlenek* fogalmakkal adja vissza *consentanea-dissentanea* ellentétpárt. Azaz az *Encyclopaedia* meg-

---

¹⁴⁹ Erre a szövegfordítási stratégia jelen dolgozat 2. táblázatában is előfordul; például így alkotja meg a *Logicatska* „Az egyes (simplex) az, melyben semmi foglalási szó nincsen; mint a tűz éget a tűz nem víz” [Apáczai kiemelése.] mondatrészét is Apáczai. Apáczai: *Magyar Logicatska*, 18.

¹⁵⁰ Vö. „In the realm of philosophy Ames did little more than summarize Ramus except for his discussions of »technologia«, which seem closer to Richardson and Alsted than Ramus.” Sprunger, Keith L.: „Ames, Ramus, and the Method of Puritan Theology”, *The Harvard Theological Review*. 59 (1966)2, 133–151, 141.

¹⁵¹ Apáczai: *Magyar Logicatska*, 7.

¹⁵² Uo., 8.

¹⁵³ Apáczai: *Magyar Encyclopaedia*, 5.

őrzi a latin szövegben lévő grammatikai jellegű ellentétet a fogalmak között, és a latinhoz hasonlóan fosztóképzőt alkalmaz. Ezzel szemben a *Logicatskában* csak tartalmi jellegű ellentét van a fogalmak között. Mindazonáltal a *meghasonlók* bizonyulhatott pontosabb fordításnak, mivel az *egyenetlen* szó, a történeti etimológiai szótár tanúsága szerint, a korban tágabb jelentéssel is bírt, melyek közül a 'nem egyenletes, szabálytalanul változó'; a 'hamis, rossz'; valamint a 'ferde, görbe' jelentések nem egyeztethetők össze a kontextussal.¹⁵⁴

A *dissentanea* fogalmának részletesebb kifejtésekor, az *Encyclopaedia* II. részének X. 2. pontjában, Apáczai már az *egyenetlenek* szinonimájaként használja a *meghasonlókat*: „X. 1. Ugyanezekből származik a dolgoknak egymás között való *egyenetlensége* is. 2. Mivel amelyeknek nem azon okok, lött dolgok, alájok vettett, hozzájuk adatott tekintetek vagyon, azok *egyenetlenek* és *meghasonlók*.”¹⁵⁵ [Apáczai kiemelése.] A *Logicatska* azonban nem használja az *egyenetlen* fogalmat a *dissentanea* visszaadására.¹⁵⁶

Alapvető különbség a két munka között, hogy a *Logicatska* nem törekszik minden fogalom magyarázására. Például a négyféle *ok* (*causa*) közül (*efficiens, materialis, formalis, finalis*) a *Logicatska* csak az *efficiens*t fordítja le (*szervő ok*), amely az *Encyclopaediában* is így szerepel. Ezzel szemben az *Encyclopaediában* minden *causa* magyarul szerepel, és latin megnevezéseiket csak lábjegyzetben jelzi a szerző. Ehhez hasonlóan a *subjectumot* és az *adjectumot* is lefordítja az *Encyclopaedia*: „A a valami alá vettett dolog természeti szerént elől jár, melyhez a hozzáadatott dolog úgy járul, mint valaminek állatja kívül hozzá tartozó dolog. [...] 4. *e* Hozzáadatott dolog penig akármi ami máshoz tétetik.”¹⁵⁷ [Apáczai kiemelése.] Ezek a latin kifejezések a *Logicatskában* megmaradnak: „16.¹⁵⁸ A *subjectum az, amelyhez valami adatik* mint, a test *subjectuma* a

¹⁵⁴ Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. I. kötet.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967, 721 [*egyenetlen*]. Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. II. kötet.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1970, 875 [*meghasonlók*].

¹⁵⁵ Apáczai: *Magyar Encyclopaedia*, 9.

¹⁵⁶ A *consentanea* és *dissentanea* fogalmak Apáczai-féle fordítása nincs azok között, amelyekről Bán Imre azt valószínűsíti, hogy Geleji Katona István grammatikájának fordítását tükrözik (Bán: *Apáczai Csere János*, 380.), valamint nem egyeznek Szenci Molnár Albert szótárának fogalomalkotásaival sem: a *consentaneus, a, um* szó magyar fordítása Szenci Molnárnál *illendő, alkalmazos*; a *dissentaneus, a, um* szóé pedig *illetlen*. Szenci Molnár Albert: *Dictionarium latinoungaricum*. Nürnberg, Elius Hutterus, 1604, I2r és L7v.

¹⁵⁷ Apáczai: *Magyar Encyclopaedia*, 8. Az „a” hivatkozás a *subjectum*, az „e” *adjunctum* fogalmára utal.

¹⁵⁸ A *Magyar Logicatska* első részében az egyes bekezdések, szakaszok számozása sajtóhibát tartalmaz: a 12., a 13. és a 14. pontok kétszer szerepelnek. A dolgozatban meghagytam a hibás számozást.

ruhának, egészségnek, betegségnek; a kalamáris subjectuma a téntának [...]. 17. *Az adjunctum az, mely valamihez adatik. A ruha adjunctuma a testnek, úgy az egészség s a betegség is; a bölcsesség adjunctuma a léleknek*”.¹⁵⁹

A *Logicatska* tehát háromféle metódussal is él a latin terminológia inkorporálására: (1) A ramusi dialektika kulcsfogalmainak zárójeles közlése emlékeztet a leginkább az *Encyclopaediában* alkalmazott hivatkozási módszerre: a latin és a magyar fogalmak elkülönülnek egymástól, a magyar terminológia dominál, s a latinak csak kiegészítő szerepe van. Például a *Logicatska* második, dispositiót tárgyaló részében így határozza meg Apáczai az *axioma compositumot*: „*A foglalt (egybefűzött) mondás (axioma compositum) az, amelynek utolsó része több dolgot foglal bé magában egynél, valamely foglalós szócska által.*”¹⁶⁰ [Apáczai kiemelése.] (2) A magyar és a latin terminológia fogalmilag azonos szinten helyezkedik el azokban az esetekben, amikor megfeleltetésként konstruálódik meg azonoságuk. Ez figyelhető meg például a *Logicatska* első, az *inventiót* tárgyaló résznek 22. pontjában: „*Az egybevettett tekintetek hívatnak Comparátáknak.*”¹⁶¹ [Apáczai kiemelése.]

(3) Emellett, ahogyan látható volt fentebb is, Apáczai bizonyos latin fogalmaknak egyáltalán nem alkotja meg a magyar megfelelőit, s csupán meghatározásuk szerepel magyarul a *Logicatska* szövegében. Erre a fogalomalkotási metódusra szinte kizárólag a *Logicatska* első, az *inventiót* tematizáló részében találunk példákat: a *dispositiót* tárgyaló második részben csak az *enthymema* és a *prosyllogismus* nem rendelkezik magyar megfelelővel. Jellemzően az alapfogalmak alcsoportjainak nevei közül kerülnek ki azok a terminusok, amelyeket Apáczai nem ültet át magyar nyelvre. A *Logicatska* első részének 20. pontját megvizsgálva például szembeötlő, hogy csak az *opposita* fogalomnak adja meg Apáczai a magyar megfelelőjét:

Az oppositák avagy egymással ellenkezők közül némelyek közt, egy sokkal ellenkezik. mint az ember, nem lehet ló, sem fa, sem asztal; mert ezeknek egyike úgy ellenkezik mind a többivel hogy ami egy, nem lehet másik (az ilyenek Disparatáknak hívattnak) Némely egymással ellenkezésben penig, egy csak egyvel ellenkezik melyek Contrariáknak hívatnak Azok közül azért némelyik ugyan valami vagyonssággal ellenkezik s némelyik csak a nincsennel. Aholott mindkétfelől vagyonosság vagyon az ellenkezésben, azok kétfélek: Mert némelyek ellenkeznek ugyan de egymástól függenek, mint az Apa nem lehet fia a fiának, mindazáltal, ha Apa nem volna, fiú sem volna. az ilyenek Re-

¹⁵⁹ Apáczai: *Magyar Logicatska*, 10.

¹⁶⁰ Uo., 18.

¹⁶¹ Uo., 13.

*latáknak mondatnak: némelyek pedig szüntelen ellenkeznek egymással; mint a békesség s a háborúság, a fehér és a fekete. (adversa).*¹⁶² [Apáczai kiemelése.]

Jól érzékelhető, hogy Apáczainak nincsenek magyar terminusai az *ellenkezés* különböző árnyalatainak érzékeltetésére, csupán körülírással tudja kifejezni az eltéréseket az *ellenkezés* fajtái között, azaz, hogy milyen típusú az *ellenkezés*. A fentebb már említett *ok (causa)* fajtáinak kapcsán is tapasztalható volt ez a jelenség: a különféle *okok* (a szerző okot leszámítva) nem szerepelnek magyarul.

Érdemes megvizsgálni, hogy milyen metódust alkalmaz ezeknek a fogalmaknak fordítására az *Encyclopaedia* (III. rész, XI–XIII. szakaszok).¹⁶³ Apáczai itt az *ellenkezés* helyett az *ellenbevetés* szót alkalmazza az *oppositio* fordítására, s *ellenkezőnek* az *opposita* alkategóriáját, a *contrariát* fordítja, míg az *opposita* másik csoportja, a *disparata* az *elválasztó* nevet kapja. Így a *contraria* alkategóriáinak, a *relatának* és az *adversának* azonban már nem ad (vagy talál) önálló magyar elnevezést Apáczai, és a nagyobb csoport, az *ellenkezők* után a *barátságoson ellenkezők*, illetve a *haragoson ellenkezők* neveket kapják; azaz itt módhatározós szó szerkezetek segítségével fordít.

Hasonló megoldással él az *Encyclopaedia* például a *sylogismus* (mindkét munkában: *okoskodás*) „megzavart” formáinak fordítása során is: a *sortes* magyarítása a *rakásos okoskodás*, a *dilemmáé* pedig a *szarvas okoskodás*, azaz a bennfoglaló kategória elé egy jelző kerül.¹⁶⁴ (Ezek a kategóriák a *Logicsatkából* kimaradnak.)

Nemcsak a terminológia, hanem a mondat szerkesztés tekintetében is eltér egymástól a két munka, ez azonban csak részben tulajdonítható a forrásszövegek közötti különbségeknek. Ennek a tendenciának a szemléltetésére, jelen dolgozat keretei között, egy példa bemutatására van lehetőség. A következő táblázatban a négy mű az *axioma simplex* (Apáczainál: *egyes mondás*) felosztását tárgyaló szövegegység szerepel. Azokat a szövegegységeket, amelyek kimaradnak az Apáczai-fordításokból, aláhúzással emeltem ki.

A táblázatból világosan kitűnik, hogy – bár mindkét munka tartalmaz kihagyásokat és egyszerűsítéseket – Apáczai a *Logicsatkában* sokkal kevésbé követi szorosan a forrásszöveget, mint az *Encyclopaediában*. A *Logicsatkában* egyszerűsödnek a Ramus-szöveg példái: Az első példa négy mondatából Apáczai csak kettőt őriz meg („a tűz éget a tűz nem víz”), és a hozzá kapcsolódó magyarázatot teljesen elhagyja; a második példát pedig (amely a *contingentes* alcsoportot

¹⁶² Uo., 11–12.

¹⁶³ Apáczai: *Magyar Encyclopaedia*, 24–25.

¹⁶⁴ Uo., 22.

Ramus: <i>Dialecticae libri duo</i> , 64–65.	Apáczai: <i>Magyar Logicszka</i> , 18.
<p><u>Atque haec de communibus axiomatis affectionibus, species sequuntur.</u> Axioma est simplex aut compositum. Simplex est, quod <u>verbi vinculo</u> continetur: <u>Itaque affirmato vel negato verbo affirmatur vel negatur:</u> ut Ignis urit: <u>Ignis est calidus: Ignis non est aqua: hic (ignis) est antecedens: Urit, consequens.</u> Atque <u>hic prima est inventarum rerum dispositio, causae cum effecto, ut in primo exemplo, subjecti cum adjuncto, ut in secundo: dissentancium dissentaneo, ut in tertio: quomodo argumentum quodlibet enuntiari potest (exceptis plenis comparationibus et distributionibus) consentanea quidem affirmando, dissentanea negando.</u></p> <p>Axioma simplex est generale aut speciale. Generale quando commune consequens attribuitur generaliter communi antecedenti, atque hic contradictio non semper dividit verum et falsum, <u>sed contingentium utraque pars falsa potest esse, ut:</u></p> <p><u><i>Omnis in urbe locus Bajis praelucet amoenis.</i></u> <u><i>Nullus in urbe locus Bajis praelucet amoenis.</i></u></p> <p><u>Item non contingentium,</u> ut: Omne animal est rationale: Nullum animal est rationale.</p> <p>Axioma speciale est, quando consequens non omni antecedenti attribuitur: et hic contradictio semper dividit verum a falso: speciale est particulare aut proprium. Particulare quando consequens commune antecedenti particulariter attribuitur: <u>Huic autem axiomati generaliter contradicitur.</u></p> <p><u><i>Aliquid ignoscendum est.</i></u> <u><i>Nibil ignoscendum est.</i></u> <u><i>Aliqua clementia non est laudanda.</i></u> <u><i>Omnis clementia est laudanda.</i></u></p> <p>Axioma proprium est, quando consequens antecedenti proprio attribuitur: <u>ut Fabulla est bella, cuius negatio et contradictio est, Fabulla non est bella.</u> [Ramus kiemelése.]</p>	<p>5. <i>A Mondás egyes avagy foglalós. Az egyes (simplex) az, melyben semmi foglalási szó nincsen; mint a tűz éget a tűz nem víz; Ez, közönséges (generale) vagy kiváltképpen való. A közönséges (generale) az, amelyben az utolsó rész közönséges és közönségesen is mondatik az elsőről, amely is közönséges. Holott meglehet hogy sem az erősítő nem igaz sem a tagadó: mint, Minden állat okos. Semmi állat nem okos. A kiváltképpen való (speciale) mondás az, amelynek utolsó része nem mondathatik minden elsőről. Itt vagy az erősítő vagy a tagadó mindenkor igaz. A kiváltképpen való (speciale) avagy rész szerint való (Particulare) az, midőn a köz utolsó rész, az elsőnek csak rész szerint tulajdonítatik; mint, Némely kegyelmesség nem dicsérendő. A tulajdon mondás (Proprium) az, amelyben az utolsó rész mondatik valamely tulajdon névről; mint Esaias ékesen szóló Propheta. [Apáczai kiemelése.]</i></p>

Amesius: <i>Demonstratio logicae verae</i> , 31.	Apáczai: <i>Magyar Encyclopaedia</i> , 18–19.
<p>86. In axiomatica dispositione vel unicus directus et simplex actus mentis est, quasi una linea recta duo argumenta complectens (quo modo omnia argumenta praeter plenas comparationes et distributiones disponi possunt) et tum <i>axioma</i> dicitur <i>simplex</i>: vel compositus, quasi linea curva faciens quandam circuitionem, et tum <i>axioma</i> dicitur <i>compositum</i>.</p> <p>87. <u>Simplicis axiomatis vinculum vel forma est in verbo; <i>verbum autem grammaticum non debet hic intelligi (quamvis eo etiam exprimi soleat vinculum una cum consequente vel eius parte) sed logica verbi vis mente concepta</i>; qua argumenta disposita inter se conglutinantur et axioma viget ac animatur.</u></p> <p>88. <u>Mens disserentis simpliciter enuncians</u>, vel spectat totum illud in communi cui aliquid attribuit, et <i>axioma</i> est <i>generale</i>, ubi et consequens et modus attribuendi debent communes: vel partem eius tantum et quasi speciem, quod efficit <i>axioma speciale</i>, in quo pars illa vel incerte ac dubie notatur, quod <i>axioma particulare</i> constituit; vel singulariter, et proprie designatur, quod est <i>axioma proprium</i>. [Amesius kiemelésé.]</p>	<p>III. 1. A mondási elrakásban vagy egy, igyenes, és maga színént való cselekedeti vagy az elmének, mely mint egy igyenes vonáson két tekintetet foglal bé (mimódon minden tekintetek a teljes egybenvetéseken és elosztásokon kívül elrakattathatnak), és akkor a mondás <i>a</i> egyesnek mondatik: vagy elegendes mintha valami horgas vonáson kerülést csinálna, és akkor a mondás <i>b</i> elegendesnek mondatik. 2. Az egyes mondásnak kötője áll a cselekedeti szónak oly erejében mellyel az egybetett tekintetek egybekapcsoltnak, és mellyel az egész mondás ugyan megéled. 3. Az egyes mondás vagy éppen nézi azt az egész dolgot amelynek valamit tulajdonít, és úgy e közönséges, holott mind a hátulsó tekintetek s mind a neki tulajdonításnak módjának közönségesnek kell lenni: vagy annak csak részét és mintegy nemét, mely <i>f</i> nemi mondást csinál, melyben az a rész vagy csak bizonytalanul és kétesen jegyeztetik meg, melyből <i>g</i> rész szerint való mondás lesz, vagy magán és tulajdonképpen megneveztetik, és <i>h</i> tulajdon mondásnak mondatik. [...]</p> <p><i>a</i> <i>Axioma simplex</i>. <i>b</i> <i>Axioma compositum</i>. <i>c</i> <i>Axioma generale</i>. <i>f</i> <i>Axioma speciale</i>. <i>g</i> <i>Axioma particulare</i>. <i>h</i> <i>Axioma proprium</i>. [Apáczai kiemelésé.]</p>

2. táblázat

tárgyalja az *axioma generale* csoporton belül) teljesen átugorja, ugyanis a *Logicská*ból kimarad az *axioma generalén* belüli *contingentes-non contingentes* megkülönböztetés. Emellett Apáczai a harmadik példa négy mondatából csak egyet tart meg („Némely kegyelmesség nem dicsérendő”); a negyedik példa helyett pedig egy bibliai példát illeszt be („Esaías ékesen szóló Propheta”), amelynek azonban, a Ramus-szöveg példájával ellentétben, nem adja meg a tagadását.

A számottevő kihagyások mellett, amelyeknek minden bizonnyal a szöveg egyszerűsítése lehetett a célja, Apáczai a forrástextus mondatain is egyszerűsít: az idézett szövegrészletben három alkalommal fordul elő, hogy különálló mondatokat formál Ramus dialektikájának többszörösen összetett mondataiból.

Ez figyelhető meg például az „[a]xioma speciale est, quando consequens non omni antecedenti attribuitur: et hic contradictio semper dividit verum a falso: speciale est particulare aut proprium” mondat fordítása során, amelyet három mondatra bont Apáczai: „*A kiváltképpen való (speciale) mondás az, amelynek utolsó része nem mondathatik minden elsőről. Itt vagy az erősítő vagy a tagadó mindenkor igaz. A kiváltképpen való (speciale) avagy rész szerint való avagy tulajdon.*” [Apáczai kiemelése.]

Ezzel szemben – az idézett szövegrészben – az *Encyclopaedia* csak egy helyen tartalmaz nagyobb kihagyást a forrástextushoz képest, amelynek szintén a szöveg egyszerűsítése lehetett a célja: Apáczai nem tér ki arra, hogy a *verbum (cselekedeti szó)* nem grammatikai értelemben szerepel, hanem tágabb, logikai értelemben. Mindkét munka esetében látványos az a fordítási metódus, hogy Apáczai szorosan követi a forrásszöveget, és az egyszerűsítés abban nyilvánul meg, hogy a bonyolultabb részek kimaradnak a fordításból, a mondatszerkezetek azonban – leszámítva a mondatok esetleges felbontását a *Logicatskában* – egyáltalán nem módosulnak.

Az idézett részletekből is kitűnik, hogy nagy az átfedés a *Logicatska* és az *Encyclopaedia* magyar nyelvű fogalomkészlete között. A fenti szöveghelyen két fogalom tekintetében tapasztalható eltérés: Az *axioma compositum* az *Encyclopaediában* *elegyes mondásként*, a *Logicatskában* pedig *foglalós mondásként* szerepel; illetve az *axioma speciale* az *Encyclopaediában* *nemi mondásként*, a *Logicatskában* pedig *kiváltképpen való mondásként* szerepel. Az *axioma compositum foglalós mondásként* való fordítását a *Logicatskában* motiválhatta az, hogy az *axioma* ezen típusát már az *Encyclopaedia* is a *foglalás* kifejezés segítségével definiálta: „Midőn azon egy tekinteti foglalásban (mondásban) kettőnél több tekintetek foglaltatnak bé, vagy hogy kettőnek együvé helyhezteretése sokféle, akkor a kötőhöz foglaló szócška is járul, néha pedig viszontagsági igécskéekkel is jegyeztetik meg; és ez *a* elegyes kötésnek mondatik”.¹⁶⁵ [Apáczai kiemelése.] Ezt a terminust azonban még a *Logicatska* kiadásakor se tekinthette véglegesnek Apáczai, hiszen felkínál rá alternatív kifejezést is: „*A foglalt (egybefűzött) mondás (axioma compositum) az, amelynek utolsó része több dolgokat foglal bé magában egyenél, valamely foglalós szócška által.*”¹⁶⁶ [Apáczai kiemelése.]

A *compositum egybefűzöttként* való fordítása nem szerepel az *Encyclopaediában*. Ez a fordítás azonban összhangban van a többi *con-* igekötős kifejezés magyaráztásával is: ezeket rendre *egybe-* igekötős szerkezetekkel adja meg Apáczai. A *comparata* fogalom például mindkét munkában *egybe[n]vetettként* szerepel;

¹⁶⁵ Apáczai: *Magyar Encyclopaedia*, 19.

¹⁶⁶ Apáczai: *Magyar Logicatska*, 18.

a *congregativum* fogalom meghatározása pedig – amelyet az *Encyclopaediában* és a *Logicatskában* is gyűjtőként fordít Apáczai – szintén tartalmazza az *egybe-* prefixumot a *Logicatskában*: „A Gyűjtő az amelynek részei mint igazak egybe-gyűjtetnek (szedetnek)”.¹⁶⁷ [Apáczai kiemelése.] A *Logicatskában* tehát nemcsak a *compositum*nak, hanem a *congregativum*nak is átgondoltabbnak mutatkozik a fordítása – abban a tekintetben, hogy jobban illeszkedik a *con-* prefixum egységes átültetéséhez – az *Encyclopaedia*-beli változathoz képest. Ez ismételten azt a korábban megfogalmazott hipotézist erősíti meg, hogy a *Logicatska* keletkezése, pontosabban végleges terminológiájának kialakulása az *Encyclopaedia* logikai tárgyú részeinek kiadását követően következett csak be.

Ez azonban nem jelenti azt, hogy Apáczai az általa kialakított terminológiát teljesen kiforrottnak tekintené. Számtalan példát találunk mindkét munkában arra, hogy az egyes fogalmakra több alternatívát is szerepeltet a szöveg. Mind az *Encyclopaedia*, mind pedig a *Logicatska* leggyakrabban zárójelesen adja meg ezeket a terminusváltozatokat, ami arra utal, hogy Apáczai a fogalomalkotást nem tekintette lezártnak, hanem koncepciója szerint a terminusok megtalálása nyitott folyamat. Ez figyelhető meg például az *Encyclopaediában* az *axioma* fordítása során: „A *a* hiteles (megnyugotó) mondás tulajdonképpen az, amely mindenektől illendőnek ítéltetik, hogy bevétessék.”¹⁶⁸ [Apáczai kiemelése.] Ugyanezen módszerrel él a *Logicatska* is például a *definitio* aleteinek ismertetésekor: „Az *Teljes meghatározás* (perfecta definitio) az, amely befoglalja magában azokat az *belső okokat* (tudniillik a *materiát, s a formát*) amelyekből áll valaminek (állatja) *valósága* mint, az ember okos állat”.¹⁶⁹ [Apáczai kiemelése.]

Az idézett szövegrészletben nemcsak a *valóság* és az *állat* szavak megfeleltetése figyelhető meg – az *essentia* magyarításaként¹⁷⁰ – hanem az is, hogy az *állat* kifejezés, ráadásul egy mondaton belül, több jelentéssel is bír: az *essentia* és az *animal* kifejezéseknek is megfelelteti Apáczai.¹⁷¹ Sőt feltételezhető, hogy éppen ez a zavaró homonímia indíthatta arra, hogy az *állat* helyett a *valóság* szót alkalmazza az *essentia* fogalmának fordítására. Hasonlóan zavaró homonímia

¹⁶⁷ Uo.

¹⁶⁸ Apáczai: *Magyar Encyclopaedia*, 17.

¹⁶⁹ Apáczai: *Magyar Logicatska*, 15.

¹⁷⁰ Látványos, hogy itt Ramusnál két különböző szó, az *essentia* és az *animal* szerepel: „Definitio perfecta est definitio constans e solis caussis essentiam constituentibus: quales caussae genere et forma comprehenduntur. Atque hoc modo definitur homo, animal rationale”. Ramus: *Dialecticae libri duo*, 53.

¹⁷¹ Geleji Katona István grammatikájában az *essentia* szó fordítása: *magán létel, vagyonság; az essentialis szóé pedig állati*. Nem kizárt tehát, ahogyan Bán Imre is valószínűsíti, hogy a szó fordításakor ez is motiválhatta Apáczait. Bán: *Apáczai Csere János*, 380.

érezkelhető a *foglalás* szó alkalmazása kapcsán, amely leginkább az *Encyclopaedia* III. részének IV. bekezdésében figyelhető meg, amelyben 16 alkalommal szerepel a *foglal* vagy annak valamely származéka. A *Logicatskában* ehhez képest, a vonatkozó, az *axioma compositum* fajtáit tárgyaló szöveghelyen csak ötször szerepel. A következő táblázat a két munka által alkalmazott terminológia egymáshoz való viszonyát szemlélteti:

	Apáczai: <i>Magyar Encyclopaedia</i> , 19–20.	Apáczai: <i>Magyar Logicatska</i> , 18–19.
axioma	hiteles (megnyugotó) mondás, tekinteti foglalás (mondás)	magán való foglalás, hiteles mondás
vinculum	foglaló szócska; foglaló szó	foglaló szócska, foglalós szócska
axioma compositum	elegyes kötés	foglalt (egybefűzött) mondás
axioma congregativum	gyűjtő mondási foglalás	gyűjtő mondás
axioma segregativum	elszéljeltő [mondási foglalás]	széljeltő mondás
axioma connexum	függő tekinteti kötés (mondás)	függesztő mondás
axioma copulatum	foglaló tekinteti kötés	kapcsoló [mondás]

3. táblázat

Alapvető különbség a két munka között, hogy bár mindkettő bevezeti a *foglalás* és a *mondás* szót is az *axioma* fordítására, az *Encyclopaediában* keveredik a két fogalom használata, illetve a *kötés* szót is alkalmazza Apáczai, ezzel szemben a *Logicatskában* következetesen a *mondás* szó szerepel az *axioma compositum* fajtáinak megnevezése során. Emellett a *Logicatska* az *axioma connexum* elnevezésében is következetesebb: az *Encyclopaediában* *függő*, a *Logicatskában* pedig *függesztő* a *connexum* fordítása. Ezáltal a *Logicatskában* az *axioma compositum* mind a négy altípusa olyan folyamatos melléknévi igenév által fejeződik ki, amelyek valamiféle aktivitás elindítását jelentő igéből származnak. Eltérés fedezhető fel továbbá az *axioma compositum* és az *axioma copulatum* fordításában is. Ebben az esetben is átgondoltabbnak mutatkozik a *Logicatska*, mivel a szerző itt csupán egyszer alkalmazza a *foglalás* szót az *axioma* megfelelőjeként (az *axioma* definiálásakor), így a *foglalás* szó és származékai az idézett szakaszban nem telítődnek túl jelentésekkel.¹⁷² Mutatja mindkét munka át-

¹⁷² Erre a jelenségre hívja fel a figyelmet Molnár Dávid is tanulmányában az *állat* kifejezés kapcsán, Lencsés György 16. század derekán megjelenő *Ars medicā*ját elemezve: „Az *essenti-*

gondoltságát, hogy a *compositum* jelzőnek az *axioma compositum* és a *syllogismus compositum* esetében is azonos fordítását adják. Az *axioma compositum* az *Encyclopaediában*: *elegyes kötés*, a *Logicatskában*: *foglalt (egybefűzött) mondas*; a *syllogismus compositum* pedig az *Encyclopaediában*: *elegyes okoskodás*, a *Logicatskában*: *foglalt/foglalós okoskodás*.

Viszont a *compositum* ellentétpárja, a *simplex* esetében már korántsem ennyire következetes a terminológia: az *Encyclopaediában* az *axioma simplex* megfelelője az *egyes mondas*, míg a *syllogismus simplex* fordítása *magá színént való okoskodás*. A *Logicatskában* az *axioma simplex* magyar megfelelője, az *Encyclopaediával* analóg módon, az *egyes mondas*; a *syllogismus compositum* fordítása *magánvaló okoskodás*. Valószínűsíthetően a *magá színént való (Encyclopaedia)* helyett a *magánvaló (Logicatska)* terminus következetes alkalmazása (a *magá színént való* a *Logicatskában* egy alkalommal sem fordul elő) szintén a *Logicatska* egyszerűsítési tendenciájának tulajdonítható.¹⁷³

A *foglaláshoz* és származékaihoz hasonlóan a *Logicatskában* az *egyes* is sokkal korlátozottabb előfordulást mutat, s ez szintén a szöveg egyszerűsödéséhez járul hozzá az *egyes* kifejezés poliszémiájának megszüntetése által: míg a *Logicatskában* csak a *simplex* megfelelőjeként szerepel (és nem egyáltalán nem fordul elő az *egység* alak), addig az *Encyclopaediában* az *egyes* kifejezés adja vissza a *simplex* mellett a *consentanea* fogalmát is, valamint *egység*ként fordítja az *Encyclopaedia* a *consensio*, *unitas*, *concordia* terminusokat.

Összegzés

A dolgozatban annak a bemutatására tettem kísérletet, hogy milyen motivációi lehettek Apáczai Csere Jánosnak arra, hogy (poszt)rámista alapokon dolgozza logikai munkáit, illetve, hogy milyen viszonyban áll egymással a közel azonos

---

át sokáig az »állat« szóval adják vissza, amely azonban [...] egyfajta fogalmi Jolly Jokerként működött Lencsés és valószínűleg az egész korszak magyar filozófiai nyelvében.” Molnár Dávid: „Az ontológia állatkertje. Filozófiai szakszavak fordításkísérlete Lencsés György *Ars medicájában*”, In: Draskóczy Eszter – Etlinger Mihály (szerk.): *Betegség és gyógyulás a kora újkeleti irodalomban (1450 – 1760 k.)*. Budapest, BTK ITI, 2020, 431–440, 433.

¹⁷³ Apáczai a *magánvaló–egybevettett* ellentétet a *Logicatska* I. részének 5. pontjában is (Apáczai: *Magyar Logicatska*, 7.) alkalmazza a *simplex–comparatum* ellentét (Ramus: *Dialecticae libri duo*, 6.) fordítására. A *Logicatska* tehát részben konzekvens a *simplex* jelző fordítása során, a *comparata* pedig, ahogy fentebb látható volt, illeszkedik a *com-* prefixum fordításának egységesítéséhez.

időben kinyomtatott két logikai tárgyú Apáczai-szöveg, a *Magyar Encyclopaedia* II. és III. része, valamint a *Magyar Logicatska*. A dolgozat posztrámizmus megnyilvánulási formáit Apáczai *Encyclopaediájában* és *Logicatskájában* három szempont – a vizualitás, az enciklopédikusság és a vernakularitás – mentén elemezte, kimutatva, hogy a logikai terminológia átvételén túl Apáczai műveinek ezen aspektusaira is hatást gyakorolt a rámista szemléletmód.

Ezen túlmenően az elemzés rámutatott arra is, hogy Apáczai logikai tárgyú munkái nem elszigetelt törekvések, hanem szorosan kötődnek a hazai szellemi környezethez: a rámista dialektika/logika diszciplínájának magyar nyelvre ültetése által Apáczai kapcsolódik a kortárs, erdélyi pedagógiai tendenciákhoz: a herborni professzorok munkásságához, Comenius pedagógiai programjához, Geleji Katona István *Magyar Grammatikatskájához*, illetve a Váradon kiadott Ramus–Amesius-kiadáshoz is.

Az *Encyclopaedia* és a *Logicatska* fogalomalkotásának vizsgálata bemutatta, hogy a szakirodalom eddigi álláspontjával ellentétben valószínűsíthetően a *Logicatskában* alkalmazott terminológia nyerte el végleges formáját később (s nem csak a gyermeki példákat illesztette be utólagosan Apáczai): a terminológiai módosítások minden esetben a *Logicatska* fogalomkészletének konzekvensebbé tétele felé mutatnak. Magyarázatra szorul azonban, hogy miért nem adja meg Apáczai a *Logicatskában* olyan fogalmaknak a fordítását, amelyek már az *Encyclopaediában* is szerepeltek. Az okot abban kereshetjük, hogy az *Encyclopaedia* és a *Logicatska* a pedagógiai program eltérő fokain állnak: a *Logicatska* egy köztes szintet képvisel, amely az alapfogalmak bevezetésével, valamint egyszerűbb nyelvezete és gyermeki példái által alkalmas az *Encyclopaedia* oktatásának előkészítésére. A magyar nyelvű rámista logikai fogalomkészlet elterjesztése tehát egy tudatos és fokozatos programnak mutatkozik, amely olyan fontossággal bírhatott Apáczai, illetve az egykorú, erdélyi oktatás számára, hogy szükséges volt egyszerűbb formában is közreadni.

Felhasznált irodalom

Források

Alsted, Johannes Henricus: *Encyclopaedia septem tomis distincta*. Herborn, [s. n.], 1630.

Amesius, Guilielmus: *Demonstratio logicae verae*. Leiden, Iustus Livius, 1632.

Amesius, Guilielmus: *Technometria. Omnium et singularum artium fines adaequate circumscribens*. London, Milo Flesher, 1633.

Apáczai Csere János: *Magyar Encyclopaedia. Azaz minden igaz es hasznos Böltsésgnek szép rendbe foglalása és Magyar nyelven világra botsátása.* Utrecht, Johannes Janssonius van Waesberge, 1653–1655. [RMK I. 876 – RMK III. 1941; RMNY 2617.]

Apáczai Csere János: *Magyar Logicatska melyyet a' kitsindedek számára irt Apáczai Janos, egy a' tudomány dolgában meg kívántatot Tanats-tsal egyetemben.* Gyulafehérvár, Major Márton, 1654. [RMK I. 883; RMNY 2516.]

Banosius, Theophilus: „Petri Rami vita”, In: Ramus, Petrus: *Commentariorum de religione Christiana, libri quatuor.* Frankfurt, Andreas Wechelus, 1576, â2^r–i5^r.

Bisterfeldius, Johannes-Henicus: *Elementa logica.* Gyulafehérvár, [typ. principis], 1635. [RMK II. 499; RMNY 1612.]

Comenius, Johannes Amos: *Eruditionis Scholasticae Pars II. Janua Rerum et Lingvarum Structuram externam exhibens. In usum Scholae Patakiniae edita.* Sárospatak, Georgius Renius, 1652. [RMK I. 860 – RMK II. 771; RMNY 2430.]

Comenius, Johannes Amos: *Janua lingvarum reserata. Sive seminarium lingvarum et scientiarum omnium. Hoc est compendiosa latinam (et quamlibet aliam) linguam, una cum scientiarum artiumque fundamentis, perdiscendi methodus, sub titulis centum, periodis mille, comprehensa.* Leszno, [s. n.], 1631.

[Enyedi Sámuel – Szatmári Baka Péter – Tarpai Szilágyi András, kiad.]: *Petri Rami [...] Dialecticae libri duo – Guilielmi Amesii [...] Technometria – Guilielmi Amesii [...] Demonstratio logicae verae – Guilielmi Amesii [...] Theses logicae – Guilielmi Amesii [...] Disputatio theologica de perfectione S. S. Scripturae [...] conscripta olim ac defensa a Guilielmo Barleo.* Nagyvárad, Szenci Kertész Ábrahám, 1653. [RMK II. 799; RMNY 2507.]

Geleji Katona István: *Magyar Grammatikatska. Avagy az igaz magyar írásban és szólásban kévántató néhány szükséges Observatiók.* Gyulafehérvár, [typ. principis], 1645. [RMK I. 773; RMNY 2103.]

Martonfalvi György [Georgius T. Martonfalvus Transylvanus]: *Petri Rami dialecticae libri duo; perpetuis erotematibus; objectionibus, exemplis, ungarico idiomate et usuis resoluti et illustrati, ut tyro qui magnum illum atrium magistrum Petrum Ramum in dialectica imitandum sibi proposuit, brevi citra longam alterius χεῖραγώγων dialecticus fieri queat.* Utrecht, Wilhelmus Wier, 1658. [RMK II. 1031; RMNY 3146.]

Nancelius, Nicolaus: „Petri Rami Veromandui, eloquentiae et philosophiae apud Parisios professoris Regii vita”, In: Nancelius, Nicolaus: *Declamationum liber, eas complectens orationes, quas vel ipse invenis habuit ad populum, vel per discipulos recitavit, tum Lutetiae olim docens, tum in Academia Duacensi Regius professor institutus. [...] Addita est P. Rami summi oratoris, vita ab eodem Nancelio eius discipulo conscripta.* Párizs, Claudius Morellus, 1599.

Ramus, Petrus: *Dialecticae libri duo.* Párizs, Andreas Wechelus, 1572.

Ramus, Petrus: *Rhetoricae distinctiones, ad Carolum Lotharingum, Cardinalem Guisianum. Oratio eiusdem de studiis philosophiae et eloquentiae coningendis.* Párizs, Ludovicus Grandinus, 1549.

Ramus, Petrus: *Scholae in liberales artes.* Bázél, Eusebius Episcopus – Nicolai Fratri haeredes, 1569.

Scribonius, Adolphus: *Rerum physicarum, iuxta leges logicas methodica explicatio.* Frankfurt, Andreas Wechelus, 1577.

Szenci Molnár Albert: *Dictionarium latinoungaricum.* Nürnberg, Elius Hutterus, 1604. [RMK I. 392–393; RMNY 919.]

Talaeus, Audomarus (szerk.): *Dialectici commentarii tres authore Audomaro Talaeo editi.* Párizs, Ludovicus Grandinus, 1546.

Irodalom

Bakos József: „Comenius tankönyvei: II. A Janua”, In: Bende Sándor (szerk.): *Az Egri Tanárképző Főiskola tudományos közleményei II.* Eger, Egri Tanárképző Főiskola, 1964, 171–209.

Bán Imre: *Apáczai Csere János. V. Molnár László bibliográfiájával és Bitskey István tanulmányával.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 2003² (1958).

Bánóczy József: „Apáczai Cseri János”, *Athenaeum.* 1 (1892)3 351–364.

Bartók István: „Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk”, *Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között.* Budapest, Akadémiai Kiadó – Universitas Kiadó, 1998.

Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. I. kötet.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967.

Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. II. kötet.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1970.

Bíró Gyöngyi – Monok István – Verók Attila (kiad.): *Erdélyi könyvesházak V. 1541–1782. Vegyes források.* Budapest, MTA Könyvtár és Információs Központ, 2018, 19–24.

Blair, Ann M.: *Too much to know. Managing Scholarly Information before the Modern Age.* New Haven – London, Yale University Press, 2010.

Blair, Ann M.: „Organizations of Knowledge”, In: Hankins, James (szerk.): *Cambridge Companion to Renaissance Philosophy.* Cambridge, Cambridge University Press, 2007.

Del Prete, Antonella: „Teaching Cartesian Philosophy in Leiden: Adriaan Heereboord (1613–1661) and Johannes De Raey (1622–1702)”, Cellamare, Davide – Mantovani, Mattia (szerk.): *Descartes in the Classroom. Teaching Cartesian Philosophy in the Early Modern Age.* Leiden–Boston, Brill, 2022, 60–78.

Eckhardt Sándor: „Ramus és a Pléiade viszonyához”, *Egyetemes Philológiai Közlemény* 40 (1916)5, 301–305.

Eisenstein, Elizabeth L.: *The Printing Revolution in Early Modern Europe.* New York, Cambridge University Press, 2005² (1983).

Graves, Frank Pierpont: *Peter Ramus and the Educational Renaissance of the Sixteenth Century.* New York, The Macmillan Company, 1912.

Hazagh Mihály: „Az első magyar enciklopédia angol forrásai. (Tanulmány Apáczai Cseri János Magyar Encyclopaediájáról)”, *Angol Filológiai Tanulmányok / Hungarian Studies in English.* 5–6, Yolland Emlékkönyv (1944), 147–173.

Herepei János: „Porcsalmi P. András”, In: Herepei János: *Apáczai és kortársai. Herepei János cikkei* (Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez II.), Budapest–Szeged, JATE, 1996, 297–315.

Hotson, Howard: *Commonplace Learning. Ramism and its German Ramifications, 1543–1630.* Oxford, Oxford University Press, 2011² (2007).

Hotson, Howard: *Johann Heinrich Alsted 1588–1638: Between Renaissance, Reformation and Universal Reform.* Oxford, Oxford University Press, 2000.

Hotson, Howard: „Ramizmus: egy irodalmi és pedagógiai mozgalom techno-

lógiai, vallási, politikai és társadalmi dimenziói”, Ford.: Zászkaliczky Márton. *Helikon* 55 (2009)1–2, 116–141.

Hotson, Howard: „The Ramist Roots of Comenian Pansophia”, In: Reid, Steven J. – Wilson, Emma Annette (szerk.): *Ramus, Pedagogy and the Liberal Arts. Ramism in Britain and the Wider World*. London – New York, Routledge, 2011, 227–252.

Hotson, Howard: *The Reformation of Common Learning. Post-Ramist Method and the Reception of the New Philosophy 1618 – c. 1670*. Oxford, Oxford University Press, 2020.

Kecskeméti Gábor: „A korai protestáns homiletika szerepe az európai és a hazai irodalmi gondolkodás történetében”, *Irodalomtörténeti Közlemények*. 107 (2003)4–5, 367–398.

Kecskeméti Gábor: „A nyugat-európai akadémiai tanulmányok és a magyarországi rámizmus”, *Gerundium*. 9 (2018)3, 25–50.

Kecskeméti Gábor: „A rámizmus oktatásának története II. rész”, *Gerundium*. 10 (2019)3–4, 65–83.

Kecskeméti Gábor: *Rámizmus: a humanista műveltség felszámolása vagy megújítása?*. Magyar Tudományos Akadémia, akadémiai székfoglaló előadás, 2017. 02. 13. Interneten: https://mta.hu/data/dokumentumok/i_osztaly/1_osztaly_szekfoglalok/Kecskemeti_Gabor_ramizm_szekfogl_20170213.pdf.

Kecskeméti, Gábor: „The Reception of Ramist Rhetoric in Hungary and Transylvania: Possibilities and Achievements”, In: Reid, Steven J. – Wilson, Emma Annette (szerk.): *Ramus, Pedagogy and the Liberal Arts. Ramism in Britain and the Wider World*. London – New York, Routledge, 2011, 205–225.

Kiss Farkas Gábor: „Ames és Apáczai: az eklektikus filozófiai gondolkodás lehetséges elméleti keretrendszereiről a 17. századi Magyarországon”, Megjelenés alatt a *Különbség* folyóirat jelen számában.

Kiss Farkas Gábor: „Teológiai disputáció »Az első emberpár hitehagyásáról«. Apáczai doktori értekezése és magyar fordítása”, In: *Apáczai Csere János emlékezete. »Én gondolkodom, azért vagyok». Válogatás 350 év Apáczai-irodalmából. A budapesti »Ego cogito ergo sum»-konferencia előadásai (2003. november 13.) Apáczai doktori értekezésének fordításával*. Szerk. Kovács Sándor Iván. Budapest, Magyar Irodalomtörténeti Társaság, 2004, 202–224.

Lovas Borbála (szerk.): *Enyedi György prédikációi 1.* Budapest, MTA – ELTE HECE – Magyar Unitárius Egyház, 2016.

Mack, Peter: *A History of Renaissance Rhetoric 1380–1620.* Oxford, Oxford University Press, 2011.

Mack, Peter: „Ramus and Ramism: Rhetoric and Dialectic”, In: Reid, Steven J. – Wilson, Emma Annette (szerk.): *Ramus, Pedagogy and the Liberal Arts. Ramism in Britain and the Wider World.* London – New York, Routledge, 2011, 7–23.

Mack, Peter: *Renaissance Argument. Valla and Agricola in the Traditions of Rhetoric and Dialectic.* Leiden – New York – Köln, EJ. Brill, 1993.

Meerhoff, Kees: „Petrus Ramus and the Vernacular”, In: Reid, Steven J. – Wilson, Emma Annette (szerk.): *Ramus, Pedagogy and the Liberal Arts. Ramism in Britain and the Wider World.* London – New York, Routledge, 2011, 133–152.

Menk, Gerhard: *Die Hohe Schule Herborn in ihrer Frühzeit, 1584–1660: Ein Beitrag zum Hochschulwesen des deutschen Calvinismus im Zeitalter der Gegenreformation.* Wiesbaden, The Commission, 1981.

Molnár Dávid: „Az ontológia állatkertje. Filozófiai szakszavak fordításkísérlete Lencsés György *Ars medicájában*”, In: Draskóczy Eszter – Etlinger Mihály (szerk.): *Betegség és gyógyulás a kora újkori irodalomban (1450 – 1760 k.).* Budapest, BTK ITI, 2020, 431–440.

Monok István: „Erdélyi és magyarországi diákok olvasmányai hollandiai diákéveik alatt a korai újkorban”, *Erdélyi Múzeum.* 72 (2010)1–2, 1–9.

Nauert, Charles G.: „Humanism as Method: Roots of Conflict with the Scholastics”, *Sixteenth Century Journal.* 29 (1998)2, 427–438.

Ong, Walter J[ackson]: *Ramus and Talon Inventory. A Short-Title Inventory of the Published Works of Peter Ramus (1515–1572) and of Omer Talon (ca. 1510–1562) in Their Original and in Their Various Altered Forms.* Cambridge (Massachusetts), Harvard University Press, 1969² (1958).

Ong, Walter J[ackson]: *Ramus. Method, and the Decay of Dialogue. From the Art of Discourse to the Art of Reason.* Cambridge (Massachusetts), Harvard University Press, 1958.

Pápai Páriz Ferenc: *A gyulafehérvár–nagyenyedi Bethlen-kollégium alapítása és története.* Kiad. Rácz Emese. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2016.

Perfetti, Stefano: *Aristotle's Zoology and Its Renaissance Commentators (1521–1601)*. Leuven, Leuven University Press, 2000.

Schmal, Dániel: „A Megjegyzések keletkezése és fogadtatása”, In: René Descartes: *Test és lélek, morál, politika, vallás. Válogatás a kései írásokból*. Szerk. Boros Gábor – Schmal Dániel. Budapest, Osiris, 2000, 11–30.

Sharratt, Peter: „Nicolaus Nancelius, »Petri Rami Vita«. Edited with an English Translation”, *Humanistica Lovaniensia*. 24 (1975), 161–277.

Simon József: *Explicationes explicationum. Filozófia, irodalom és egzisztencia Enyedi György életművében*. Budapest, Typotex, 2016.

Simon József: „Pázmány és Zabarella”, In: Békés Enikő – Kasza Péter – Kiss Farkas Gábor – Lázár István – Molnár Dávid: *A reformáció és a katolikus megújulás latin nyelvű irodalma*. Convivia Neolatina Hungarica (3). MTA BTK ITI, Budapest, 2019, 217–228.

Skalnik, James Veazie, *Ramus and Reform: Church and University at the End of the Renaissance in France*. Kirksville, Penn State University Press, 2002.

Sprunger, Keith L.: „Ames, Ramus, and the Method of Puritan Theology”, *The Harvard Theological Review*. 59 (1966)2, 133–151.

Szentpéteri Márton: *Egyetemes tudomány Erdélyben: Johann Heinrich Alsted és a herborni hagyomány*. Budapest, Universitas Kiadó, 2008.

Szentpéteri Márton – Viskolcz Noémi: „Egyetemes tudomány Erdélyben: Alsted, Bisterfeld és Comenius. 1655: Apáczai Csere János: *Magyar Encyclopaedia*”, In: Szegedy-Maszák Mihály (főszerk.), Jankovits László – Orlovsky Géza (szerk.): *A magyar irodalom története*, I. Budapest, Gondolat Kiadó, 2007, 501–513.

Szentpéteri Márton: „Természetbölcselet Erdélyben Apáczai pályájának kezdetén. Előzetes megjegyzések Apáczai Csere János kéziratok természetfilozófiájának értelmezéséhez”, *Kellék*. 32 (2007), 111–118.

Szigeti József: „Az élő Apáczai Csere János”, In: Apáczai Csere János: *Magyar Encyclopaedia*. Kiad. Szigeti József. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1977, 5–71.

Tonelli Olivieri, Grazia: „Ideale Lulliano e Dialettica Ramista: Le *Dialecticae Institutiones* del 1543”, *Annali della Scuola Normale Superiore di Pisa. Classe di Lettere e Filosofia*. 22 (1992)3, 885–929.

Ungvári-Zrínyi Imre: „Erdélyi magyar kartezianizmus a 17. században. (Descartes eszméi Apáczai Csere János műveiben)”, *Kellék*. 8–9 (1997). Interneten: www.epa.niif.hu/01100/01148/00008/17ung.htm.

Vasoli, Cesare: „La prima polemica antiaristotelica di Pietro Ramo”, In: Meierhoff, Kees – Moisan, Jean-Claude – Magnien, Michel: *Autour de Ramus. Le Combat*. Párizs, Honoré Champion, 2005, 47–105.

Viskolcz Noémi: *Johann Heinrich Bisterfeld (1605–1655) bibliográfia*. Budapest–Szeged, OSZK, 2003.

Walton, Craig: „Ramus and Socrates”, *Proceedings of the American Philosophical Society*. 114 (1970)2, 119–139.